

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

**МЕДІЙНА
ІНІЦІАТИВА**
за права людини

Аналітичне дослідження

«Охолоджуючий ефект. Мотивація потерпілих бути учасниками процесу правосуддя і їх підтримка на цьому шляху»

Київ, 2024

Вступ

Міжнародний збройний конфлікт триває в Україні з 2014 року. Війна Росії проти України мала різні фази, зокрема після першої активної фази 2014–2016 років інтенсивність боїв то знижувалася, то зростала. Протягом восьмирічного періоду між анексією Криму, окупацією частини Донецької і Луганської областей та повномасштабним вторгненням юридична і правозахисна спільноти розпочали дискусію про необхідність концепції перехідного правосуддя в Україні. Воно мало би забезпечити притягнення винних до відповідальності, відшкодування шкоди постраждалим, недопущення повторного конфлікту та забезпечення права на правду. Перший та останній елементи концепції стосуються потерпілих і їхньої сатисфакції — відчуття, що фізичні, моральні, емоційні збитки визнали і відшкодували.

На практиці сатисфакція потерпілих виглядає як цілком конкретні вимоги до різних акторів: визнання їхнього особливого статусу, гідне ставлення та інформування про перебіг процесів правосуддя щодо конфлікту, представлення позиції і відстоювання прав у судових процесах, робота над ефективним встановленням істини та виконанням вироків тощо. Щоб це втілити, треба й активна робота, і зміни в законодавстві. Проте наразі це так і не зробили сповна. Попри десятирічну війну, українське законодавство досі не дає потерпілим від конфлікту окремий статус у досудовому розслідуванні та власне судовому процесі. Це означає, що через оптику закону та кодексів потерпілий від воєнного злочину нічим не відрізняється від потерпілого від крадіжки¹. Хоча рівень, інтенсивність пережитого та контекст можуть вимагати для такої людини значно більше уваги й особливих заходів. Наразі в Україні починає працювати Координаційний центр з підтримки потерпілих і свідків. Поки що рано говорити про його вплив, проте надалі в документі ми пояснюємо, чого від нього очікувати.

Розслідування воєнних злочинів, що до 2022 року торкалося порівняно вузького кола людей, з початком повномасштабного вторгнення стало глобальним викликом. Наразі, за даними Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків Офісу Генерального прокурора, в Україні є близько 128 тисяч потерпілих від воєнних злочинів (стаття 438 ККУ). Ця цифра постійно зростає. Ба більше, вона не включає потерпілих від злочину агресії, злочинів проти національної безпеки та свідків у цих процесах, яким теж нерідко завдали шкоди різного ступеню та форми.

Спостерігаючи за судовими процесами безпосередньо у залі засідань і аналізуючи правову рамку, МІПЛ підсумовує: українська правоохоронна та судова системи потребують кращої підготовки до людяної й ефективної роботи з потерпілими від війни у теперішньому масштабі.

Наразі для потерпілих багато залежить від людського фактору, а не лише від спроможності та сталого підходу системи. Наприклад, чи прокурор вважатиме за потрібне пояснити людині, що відбуватиметься у залі засідань, аби вона не почувалася розгубленою, залежить винятково від особистого ставлення та внутрішнього ресурсу самого прокурора. Щоб розвантажити прокурорів, це могли би перебрати на себе адвокати-представники потерпілих. Але у перелік людей, яким доступна безоплатна вторинна правова допомога, зокрема представництво у суді, потрапляють далеко не всі потерпілі — наприклад, на безоплатну вторинну правову допомогу не можуть претендувати рідні вбитих у полоні цивільних або люди, що пережили тортури. Тож вони вимушені або витратити власні кошти, на що не завжди мають ресурс, або розбиратися у процесі самостійно, що не завжди можливо.

1. <https://law-in-war.org/shho-robyty-yakshho-vy-staly-svidkom-kryminalnogo-pravoporushennya/>

Також в українській системі правосуддя відсутні достатньо дієві запобіжники від ретравматизації потерпілих і свідків. Це означає, що, наприклад, допит із наполегливою увагою до деталей, що важливо для збору доказів, може спричинити активацію гострої стресової реакції або симптомів посттравматичного стресового розладу, що завдає людині страждань і погіршує стан її здоров'я, фактично приносячи її в жертву системі.

Назагал виходить, що людина, яка зазнала втрати від нападу ворога, може зазнати шкоди і від власної держави.

Деяким проблемам можна було би запобігти, якби українське національне законодавство було синхронізоване з міжнародним. Тож ми вкотре нагадуємо про важливість ратифікації Римського статуту — це посилить спроможність української правоохоронної системи розслідувати злочини, вчинені у контексті війни, а отже збільшить шанси держави виправдати очікування потерпілих від правосуддя.

Окрім конкретних кроків, для потерпілих важливе загальне відчуття справедливості. Зокрема цього важливо досягти і у справах, які розглядають *in absentia*, адже наразі саме вони складають критичну більшість серед тих, що стосуються війни. Для цієї аналітики ми спостерігали за процесами безпосередньо в залі суду та провели власне дослідження. Ми опитали методом глибинного інтерв'ю 11 людей, що беруть участь у процесах щодо воєнних злочинів (10 потерпілих і 1 свідок). Інтерв'ю проводили за стандартним питальником, розробленим командою МІПЛ. Справи, до яких залучені респонденти, вже передали до суду, вони перебувають на різних етапах судового розгляду. Також ми отримали 10 відмов, зафіксувавши їх причини. Результати нашого опитування переконливо свідчать — потерпілі не вірять у те, що справедливості реально досягнути на рівні їхніх власних справ. Проте вони сподіваються на відповідальність найвищого керівництва Росії. З одного боку це свідчить про віру у спроможність міжнародного правосуддя, з другого — про подекуди невиправдано високі очікування.

Для змін треба не лише матеріальні ресурси, а й зрушення у бік людиноцентричного підходу, коли гідність потерпілого виходить на перше місце у роботі з ним. Важливо, що ми вживаємо слова «потерпілий» чи «постраждалий», а не «жертва» — адже людина не зводиться до того, який злочин щодо неї вчинили, вона не є в цьому безпорадною та безликою. Система теж повинна це визнати як одну з власних засад.

У всякому разі час грає не на нашу користь — на прикладі досвіду інших країн, що постраждали від конфлікту, ми бачимо: чим далі від події, чим повільніший процес — тим більші розчарування, фрустрація та зневіра потерпілих. Вочевидь, процеси правосуддя мали би давати надію, впевненість у захисті та відчуття сатисфакції. Натомість ми отримуємо охолоджуючий ефект.

Хороша новина в тому, що ще не пізно цьому запобігти — зокрема для цього вже створюють Координаційний центр підтримки потерпілих і свідків, і ми вітаємо цю ініціативу. Ми віримо, що можна зробити систему правосуддя більш ефективною та людиною. Пропонуємо робити це разом.

Зі сподіванням на зміни та повагою до сили кожного і кожної, хто поділилися своїм досвідом як потерпілі у справах щодо воєнних злочинів,

Команда МІПЛ

Зміст

Вступ	2
1. Шлях потерпілих: правова рамка та проблеми	5
Хто такі потерпілі?	6
Керівні принципи роботи з потерпілими	7
Права й обов'язки потерпілих	8
Допит	10
Недоліки захисту прав потерпілих	12
Заочні вироки та їхній вплив на потерпілих	14
У центрі — людина	15
2. Міжнародний досвід	16
Міжнародний кримінальний суд	17
Національні системи підтримки	19
Результат і розчарування	21
3. А як потерпілі почуваються в Україні?	22
Зустріч	23
Свідчення	24
Комунікація	25
Правова допомога	25
Суд	26
Публічність	27
Справедливість і очікування	27
4. Українська система підтримки потерпілих	29
Структура	30
Послуги	30
Вплив	31
Підхід	32
5. Рекомендації	33

ШЛЯХ ПОТЕРПІЛИХ: ПРАВОВА РАМКА ТА ПРОБЛЕМИ

У цій аналітиці ми розглядаємо досвід потерпілих від воєнних злочинів, що є одним із видів міжнародних злочинів. Та оскільки ми вивчаємо лише контекст кримінальних проваджень і судових процесів в Україні, то аналізуємо передусім національне законодавство. Адже в українській правовій рамці процесуально немає особливого статусу для потерпілих від воєнних злочинів (чи будь-яких інших міжнародних). Проте міжнародне гуманітарне право задає стандарти та підходи, до яких повинна прагнути національна система. Тож потерпілий, не маючи особливого статусу, все ж повинен мати особливе ставлення.

Про міжнародні стандарти ми поговоримо в наступному розділі, а в першому — окреслимо, як процесуально виглядає шлях потерпілого в Україні, які він має права й обов'язки, чи є він достатньо захищеним у межах системи правосуддя та які проблеми загострила та оприявнила робота системи під час повномасштабної війни.

Хто такі потерпілі?

Загальне визначення терміну «потерпілий» дає Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. Двадцять дев'ятого листопада 1985 року Резолюцією 40/34 вона прийняла Декларацію основних принципів правосуддя для потерпілих² від злочинів і зловживання владою (Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power)³.

Декларація визначає потерпілих як людей, яким індивідуально чи колективно завдали шкоди у результаті дії чи бездіяльності. Це можуть бути тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні втрати або суттєве ураження основних прав.

Людину вважають потерпілою незалежно від того, чи встановили, арештували, передали до суду чи засудили правопорушника. Також на цей статус не впливають родинні зв'язки між ним і потерпілим.

Потерпілими можуть визнавати близьких родичів або утриманців людини, яка безпосередньо зазнала шкоди. А ще — тих, хто хотів допомогти йому чи їй, аби цієї шкоди не сталося.

В українському законодавстві термін «потерпілий» визначає стаття 55 Кримінального процесуального кодексу (КПК⁴).

Якщо кримінальне провадження стосується воєнного злочину, **потерпілим може бути:**

- людина, якій завдали моральної, фізичної або майнової шкоди;
- юридична особа, якій завдали майнової шкоди.

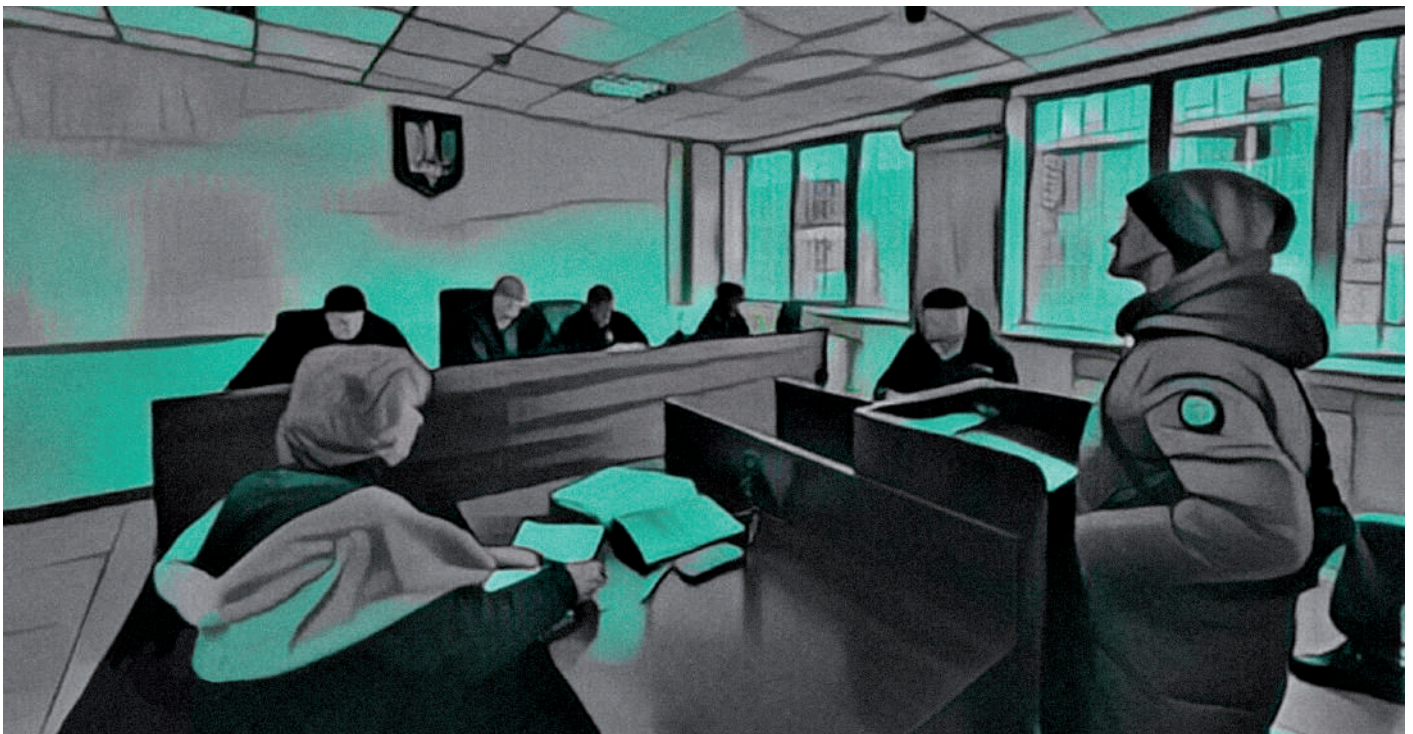
(Далі для спрощення ми говоримо про людину, але такі ж права, обов'язки та процеси поширюються і на юридичних осіб. Але юридична особа за законом не може зазнати моральної шкоди — лише майнової).

Людина отримує статус потерпілого, коли подає правоохоронцям заяву про те, що проти неї вчинили злочин. Також потерпілим може бути людина, яка першою не заявляла про злочин, але зазнала шкоди. Тоді вже після початку кримінального провадження їй треба подати заяву про залучення до провадження як потерпілого. Слідчий або прокурор може відмовити у наданні статусу потерпілого — однак цю постанову можна оскаржити у слідчого судді. Разом зі статусом потерпілого людина одночасно отримує відповідні права й обов'язки (про це поговоримо згодом).

Той, хто приймає у людини заяву про вчинення злочину, видає їй пам'ятку про процесуальні права й обов'язки. Разом із витягом з Єдиного реєстру досудових розслідувань цей документ має містити інформацію про потерпілого — тоді він також підтверджує, що людина отримала процесуальний статус потерпілого.

Якщо через злочин людина, якій безпосередньо завдали шкоди, померла або фізично не може подати заяву, потерпілими можуть стати її рідні. У такому випадку серед рідних визначають, хто подасть заяву про залучення до провадження як потерпілого. Також можна клопотати, щоб такий статус мали кілька родичів.

Якщо людина, яка зазнала шкоди, не подала жодної заяви, слідчий, прокурор або суд має право визнати її потерпілою лише за її письмовою згодою. Інакше людину залучають до кримінального провадження як свідка.

2. У цій аналітиці англійське «victims» ми перекладаємо як «потерпілий»

3. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-basic-principles-justice-victims-crime-and-abuse>

4. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

Керівні принципи роботи з потерпілими

На європейське нормативне регулювання статусу і захисту прав потерпілих впливають Директива Європейського Парламенту та Ради ЄС 2012/29/ЄС⁵ від 25 жовтня 2012 року про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів і Рамкове рішення Ради ЄС від 15 березня 2001 року про статус потерпілих у кримінальному провадженні⁶.

Також Директива Європейського Союзу 2012/29/ЄС, прийнята 25 жовтня 2012 року, встановлює мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих. Завдяки Директиві існує підхід, орієнтований на потерпілих, і держави-члени ЄС зобов'язані на національному рівні імплементувати її вимоги:

- Забезпечити право потерпілих розуміти процес і бути зрозумілими. Тобто їм повинні доступною мовою пояснювати, як вони можуть користуватися своїми правами, як отримати допомогу, яку роль відіграють у кримінальному процесі.
- Забезпечити доступ до служб підтримки потерпілим та їхнім родинам. Держава повинна також створити такі служби.
- Забезпечити право потерпілого свідчити та бути активним у процесі.
- Забезпечити право потерпілих на перегляд рішення про відмову у притягненні до відповідальності.
- Захистити потерпілих від ретравматизації, забезпечити їхнє право на конфіденційність.
- Навчати працівників правоохоронної та судової систем роботи з постраждалими.

Хоч Україна поки не є країною-членом ЄС, ці документи визначають європейські стандарти поводження з потерпілими, до яких прагне наша держава і які, очевидно, має прийняти задля майбутнього членства у ЄС.

Зазвичай кримінальне правосуддя формується з точки зору правовідносин між державою і правопорушником. Потерпілі ніби лишаються осторонь, тож їхнє становище недостатньо врегульоване.

Також складність процесу відштовхує потерпілих від участі у правосудді. Однак без участі потерпілого розслідувати злочини вкрай складно. Адже з одного боку потерпілі є свідками злочину, а з другого — постраждалими, чий інтереси покликана захищати кримінальна юстиція. Співвідношення ролей «свідок» і «потерпілий» важливе для цілей правосуддя, тому правова система має зміцнити довіру потерпілого до кримінального правосуддя і спонукати його до співпраці, особливо як свідка.

Вже згадана Декларація Генасамблеї ООН також визначає основні гарантії для потерпілих.

- Потерпілих повинні інформувати про їхню роль у судовому процесі, об'єм, терміни проведення, хід і результати судового розгляду.
- Потерпілі повинні мати можливість викласти власні думки та побажання. Їх мають розглянути на відповідних етапах судового розгляду, коли щось зачіпає їхні інтереси.
- Потерпілим повинні належно допомагати протягом усього судового розгляду.
- Треба працювати на те, щоб звести до мінімуму незручності потерпілих, охороняти їхнє особисте життя, коли необхідно, і гарантувати безпеку для них, їхніх сімей і свідків з їхнього боку. Важливо захищати цих людей від помсти та залякування.
- Розгляд справ, виконання постанов або рішень про компенсацію не можна не виправдано затримувати.

Двадцять восьмого червня 1985 року Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію державам-членам щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу (№R(85)11⁷). У ній є вимоги до правоохоронної системи:

- працівники поліції повинні мати підготовку, щоб спілкуватися з потерпілим зі співчуттям, конструктивно і підбадьорливо;
- поліція має інформувати потерпілого про можливості отримання підтримки, практичної та правової допомоги, компенсації від правопорушника чи держави;
- потерпілий повинен мати можливість отримувати інформацію про результати поліцейського розслідування;
- на всіх етапах провадження потерпілого треба допитувати з урахуванням його стану і з повагою до його прав і гідності. Коли можливо і доцільно, дітей, людей з ментальними розладами та людей з інвалідністю треба допитувати в присутності їхніх батьків, опікунів або законних представників;
- потерпілий повинен знати про дату та місце судового слухання і розуміти, як дізнатися про його результат;
- суд має отримати всю важливу інформацію щодо шкоди, якої зазнав потерпілий, щоб при ухваленні рішення врахувати, якої компенсації він потребує;
- треба враховувати захист потерпілого від розголошення будь-яких фактів, котрі можуть не виправдано зачепити його приватне життя чи образити його гідність;
- потерпілого та його близьких мають захищати від залякувань чи помсти.

5. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1421925131614&uri=CELEX%3A32012L0029&fbclid=IwAR0E_PiKKEhSN3RI3VJgou7wHG2wHMLxlniAC-sgOzXwagPx9uZOSYnnjM

6. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001F0220>

7. <https://polis.osce.org/council-europe-committee-ministers-recommendation-no-r85-11-member-states-position-victim-framework>

У Римському статуті Міжнародного кримінального суду⁸ про захист свідків йдеться у статті 65. Вона передбачає, що Суд повинен подбати про безпеку потерпілих і свідків, їх фізичне і психічне благополуччя, гідність і недоторканність особистого життя. При цьому Суд має враховувати вік, ґендер, стан здоров'я потерпілих, а також характер злочину, зокрема при сексуальному чи ґендерному насильстві, насильстві над дітьми⁹.

Засідання мають бути відкритими, але як виняток для захисту потерпілих, свідків або й обвинуваченого можна слухати будь-яку частину провадження in camera (у закритому провадженні) або дозволити надати докази за допомогою електронних або інших спеціальних засобів. Це (й інші заходи захисту) може

порадити Прокурору та Суду підрозділ з підтримки потерпілих і свідків МКС. Наприклад, так роблять, коли йдеться про потерпілих від сексуального насильства або про дітей. Проте це не обов'язково. Суд може вирішити проводити слухання відкрито, врахувавши всі обставини (особливо думку потерпілого чи свідка¹⁰).

Також, коли розкриття доказів або інформації може спричинити серйозну загрозу для будь-якого потерпілого, свідка або його родини, Прокурор може ці докази не розкривати — а лише представити їхній вигляд.

Усе це не повинно зашкодити обвинуваченому, має бути сумісним з його правами та не завадити справедливому та неупередженому судовому розгляду.

Права й обов'язки потерпілих

На національному рівні задекларовано важливу роль потерпілого у кримінальному процесі, адже одне із його ключових завдань — захист людини від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників провадження.

Хоча потерпілий є учасником процесу¹¹, стороною кримінального провадження¹² з боку обвинувачення, він має обмежені інструменти впливу на розслідування.

Сторонами в українському кримінальному провадженні є обвинувачення і захист. Концепція сучасного КПК передбачає, що правами потерпілого опікується прокурор. У випадку, коли прокурор відмовляється підтримати обвинувачення, потерпілий отримує його права. На практиці прокурор від обви-

нування не відмовляється, тому потерпілий не набуває реальних процесуальних прав, які можуть суттєво впливати на досудове розслідування чи судове провадження.

Тож потерпілий дещо обмежений у правах порівняно з обвинуваченим, який є стороною процесу. Наприклад, сторона захисту може звернутися до слідчого судді або суду із клопотанням про збір нових доказів, а потерпілий — ні, бо це має робити його правами прокурор. Тож якщо прокурор не діє в інтересах потерпілого, йому складніше домогтися більш ефективного захисту своїх інтересів у суді.

Попри певні обмеження, потерпілі все одно мають права на різних етапах провадження.

Загальні права потерпілого у КПК:

- отримати повідомлення про свої права та обов'язки;
- знати сутність підозри й обвинувачення, отримати повідомлення про обрання, зміну або скасування щодо підозрюваного чи обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження (виклик правоохоронцями чи судом, тимчасові обмеження у деяких правах, грошове стягнення або відсторонення від посади, тимчасове вилучення або арешт майна, затримання чи запобіжний захід), закінчення досудового розслідування;
- надавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду;
- заявляти відводи та клопотання;
- право на безпеку свою, своїх рідних, свого майна та житла;

11. Учасниками кримінального провадження є: сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник і законний представник, цивільний позивач, його представник і законний представник, цивільний відповідач і його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, у тому числі викривач, свідок і його адвокат, понятий, заставадавець, перекладач, експерт, спеціаліст, представник персоналу органу пробації, секретар судового засідання, судовий розпорядник.

12. Сторони кримінального провадження: з боку обвинувачення — слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор, а також потерпілий, його представник і законний представник у випадках, установлених цим Кодексом; з боку захисту — підозрюваний, особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники.

- давати пояснення, показання — або ж відмовитися це робити;
- оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;
- мати представника та в будь-який момент відмовитися від його послуг;
- давати пояснення чи показання рідною або іншою мовою, якою людина вільно володіє і безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача, якщо не володіє державною мовою чи мовою, якою ведуть кримінальне провадження;
- отримати відшкодування через завдану шкоду;
- знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення;
- використовувати фотоапарат, відеокамеру, диктофон тощо при проведенні процесуальних дій (суд може це заборонити ухвалою);
- одержувати копії процесуальних документів і письмові повідомлення.

Під час досудового розслідування потерпілий має право:

- на негайне прийняття і реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення, визнання його потерпілим, разом із чим йому видають документ, що це підтверджує;
- подавати докази на підтвердження своєї заяви;
- брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення (їх повинні заносити до протоколу), а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, проведених за його участі;
- потерпілий має право оскаржувати рішення або бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора — наприклад, якщо він не вносить відомості про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання відповідної заяви чи повідомлення або не здійснює інші процесуальні дії;
- після закінчення досудового розслідування — отримувати копії матеріалів, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення.

Права потерпілого під час судового провадження:

На всіх стадіях кримінального провадження потерпілий має право примиритися і укласти угоду з підозрюваним/обвинуваченим.

Також потерпілий може мати представника в процесі.

- завчасно знати про час і місце судового розгляду;
- брати участь у судовому провадженні;
- брати участь у безпосередній перевірці доказів;
- підтримувати обвинувачення в суді, якщо від цього відмовляється прокурор;
- висловлювати свою думку під час вирішення питання про призначення покарання обвинуваченому, а також при вирішенні питання про застосування щодо нього примусових медичних або виховних заходів;
- знайомитися з судовими рішеннями, журналом судового засідання і технічним записом кримінального провадження в суді;
- оскаржувати судові рішення.

Водночас потерпілий має обов'язки:

- прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а якщо це неможливо — завчасно повідомити і пояснити причину;
- не перешкоджати встановленню обставин вчинення злочину;
- не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, про які потерпілий дізнався через участь у кримінальному провадженні і які є таємницею, яку охороняє закон.

У КПК є загальні правила допитів, а також правила проведення допитів потерпілих і свідків. Їх регулюють статті 224, 225, 226, 352, 353, 354.

Також ми розглядаємо правила допиту свідків, адже в деяких обмежених¹³ випадках людина може відмовитися від статусу потерпілого в кримінальному провадженні. Тоді її можуть залучити до кримінального провадження як свідка — і допитувати за відповідними правилами.

1. Досудовий етап

Загалом допит проводить прокурор або слідчий за місцем досудового розслідування (це може бути прокуратура, поліція або СБУ). Але можуть і в іншому місці за згоди людини, яку допитуватимуть. Допит має часові обмеження — він не може тривати понад дві години без перерви і загалом понад вісім годин на день.

Перед допитом є кілька формальних процедур: треба встановити особу, роз'яснити її права і порядок проведення допиту. Якщо вік людини не встановили, але схоже або ж очевидно, що їй немає 18, її допитують за відповідними правилами, поки не з'ясують точний вік. Також до допиту можуть залучити перекладача.

Допитуваний має право використовувати під час допиту власні документи і нотатки, якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями й інформацією, які важко запам'ятати.

Також за бажанням допитуваний має право самостійно написати показання. За ними йому можуть поставити додаткові запитання.

Людина має право не відповідати на запитання з приводу обставин:

- якщо закон прямо забороняє надавати їх (таємниця сповіді, лікарська таємниця, професійна таємниця захисника, таємниця нарадчої кімнати тощо);
- якщо через відповідь підозру чи обвинувачення у злочині може отримати допитуваний або члени його родини.

Потерпілий може не пояснювати відмову, а свідок повинен пояснити, але не тоді, коли це було би свідченням проти себе чи близьких.

2. Судовий розгляд

Початок допиту на цьому етапі також має певний алгоритм. Спершу головуючий суддя встановлює особу потерпілого, з'ясовує його стосунки з обвинуваченим. Також — чи отримав потерпілий пам'ятку про свої права й обов'язки, чи розуміє їх (якщо щось незрозуміло, головуючий суддя пояснює) і попереджає про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання.

Потерпілого допитують за правилами допиту свідка: людину приводять до присяги, головуючий суддя

контролює допит, щоб уникнути марнування часу, захистити потерпілого від образ або не допустити порушення правил допиту.

Потерпілого можна допитати повторно у тому ж або наступному засіданні за клопотанням. Його може подати сам потерпілий чи сторона кримінального провадження. Або ж це може бути ініціатива суду, коли під час засідань з'ясували, що людина може надати показання стосовно ще й інших обставин.

Під час допиту або іншого дослідження доказів потерпілому можуть ставити запитання учасники судового провадження, експерт, а також суд.

13. Йдеться про положення частини 7 статті 55 КПК, відповідно до якої якщо людина не подала заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяву про залучення її до провадження як потерпілого, то слідчий, прокурор або суд має право визнати людину потерпілою лише за її письмовою згодою.

3. Допит по відео

Допитувати потерпілих можна в режимі відеоконференції — тобто онлайн. Це регулює стаття 232 КПК. Такий допит можна проводити коли:

- через стан здоров'я або інші поважні причини потерпілий не може безпосередньо прийти до слідчого чи прокурора або на засідання;
- це впливає на безпеку потерпілого;
- потерпілому до 14 років (малолітня людина) або 14-18 (неповнолітня людина);
- це важливо для оперативності досудового розслідування або судового провадження;
- є інші підстави, які визначив слідчий, прокурор, слідчий суддя або суд.

Якщо потерпілий перебуває під захистом, його можуть допитати через відеозв'язок, змінивши зовнішність і голос так, що цю людину неможливо впізнати.

На досудовому етапі рішення про такий допит ухвалює слідчий або прокурор, а під час судового розгляду — слідчий суддя з власної ініціативи або за клопотанням сторони чи інших учасників кримінального провадження.

На досудовому етапі під час всього допиту по відеозв'язку біля потерпілого перебуває представник органу досудового розслідування, який веде справу. Він вручає людині пам'ятку про процесуальні права, перевіряє її документи, що посвідчують особу, і контролює дотримання правил допиту. Потерпілий під час допиту не може перебувати абиде: це або примі-

щення під юрисдикцією органу досудового розслідування, або місто, де цей орган розташований. На етапі судового розгляду такий допит можуть проводити і з іншого приміщення суду, і з приміщення поза його межами (це називається дистанційне судове провадження).

На судовому етапі ініціювати допит по відеозв'язку можуть учасники кримінального провадження, зокрема потерпілий, або суд за власною ініціативою. Підставою для проведення відеоконференції є ухвала суду.

Для участі у такому судовому засіданні потерпілий має бути у приміщенні на території, яка перебуває під юрисдикцією суду, або на території міста, де розташований суд. Поруч з потерпілим протягом усього судового засідання має бути судовий розпорядник або секретар судового засідання іншого суду. Він зобов'язаний вручити людині пам'ятку про її процесуальні права та перевірити її документи, що посвідчують особу.

Потерпілий може переглянути запис свого допиту.

Також слідчий або прокурор можуть провести телефонне або відеоопитування потерпілого чи свідка. Це можуть робити для оперативності провадження, коли людина не має змоги приїхати для допиту. За результатами опитування прокурор складає рапорт, де пише дату та час опитування, дані опитуваного, спосіб, як він підтвердив свою особу, описує засіб зв'язку опитуваного й обставини, які він повідомив. За необхідності опитування записують. Надалі слідчий або прокурор може провести допит цієї ж людини.

4. Допит потерпілих, що належать до вразливих категорій

Вразливими є потерпілі, які пережили потенційно травматичні події або не досягли повноліття. Українське кримінальне законодавство визначає особливості допиту неповнолітніх або малолітніх дітей. Однак для інших категорій чітких правил не існує.

Стаття 226 КПК передбачає, що на допиті людини, якій немає 18 років, має бути законний представник, педагог або психолог, за необхідності — лікар. До початку допиту їм роз'яснюють про їхній обов'язок бути присутніми, право заперечувати проти запитань і ставити власні. Якщо ж присутність законного представника може зашкодити інтересам потерпілого, то за його клопотанням або з власної ініціативи слідчий або прокурор можуть обмежити його участь або ж взагалі усунути та залучити натомість іншого законного представника.

Цей допит має часові рамки — не може тривати понад годину без перерви і загалом понад дві години на день. Його можуть проводити в будь-якому зручному приміщенні, не обов'язково у кабінеті слідчого чи прокурора. На допит для дітей можуть приносити іграшки,

наприклад, психолог може переказувати запитання зрозумілою дитині мовою.

І на досудовому, і на судовому етапах потерпілим, яким ще немає 16, пояснюють про обов'язок давати правдиві показання, але не попереджають про кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за завідомо неправдиві показання. Також у суді їх не приводять до присяги.

На початку повномасштабного вторгнення ОГП зробив пам'ятку, як допитувати потерпілих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Адвокатка Марта Змисла з громадської організації «ЮрФем», яка представляє потерпілих у судах, пояснює: *«Наприклад, це має робити людина тієї ж статі, запитання мають бути максимально чутливі і відкриті, стосуватися загального контексту, обставин, що передували злочину, самої події та її впливу на життя потім. Людина може у довільній формі розказати, що з нею трапилося, може взяти паузу на спілкування з психологом».*

Коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин чи захисту прав потерпілого, його можуть допитати поза залу суду через відео. Для цього треба відповідна ухвала суду.

5. Допит у суді

Стаття 23 КПК говорить про те, що суду необхідно дослідити докази безпосередньо під час судового розгляду. Показання учасників кримінального провадження суд отримує усно. Те, що не озвучили в суді, не може бути доказом (окрім винятків за КПК, але про це зараз не йдеться).

Також закон передбачає, що свідки обвинувачення та потерпілі повинні бути на судовому розгляді для допиту — це забезпечує сторона обвинувачення. Це зобов'язує прокурора ініціювати повторний допит потерпілого в суді — інакше його свідчення суд не використає. Ця норма має захищати свідків або потерпілих під час допитів слідчими на досудовому етапі. До її запровадження траплялися випадки, коли на допитуваних тиснули, щоб отримати викривальну інформацію — це було частиною радянських практик і перейшло до національного законодавства після здобуття незалежності (у РФ вони зберігаються дотепер). Виключення норми наблизило українську систему до європейського підходу і зробило процедури більш комфортними для допитуваних. Однак це спричинило інший недолік — тепер потерпілих допитують двічі, а це може шкодити їм, і справі.

Воєнний стан загалом не змінює роботу судової системи. Проте війна змінює те, чи люди можуть повноцінно брати участь у процесі — наприклад, свідки чи постраждалі не можуть дістатися до суду, вимушено їдуть, поки ще триває процес або ж сам допит може стати ретравматизацією і зашкодити їм. При цьому грає роль і страх потерпілих перед повторною окупацією: якщо це станеться, їхні свідчення зроблять їх особливою мішенню для росіян або місцевих, які з ними співпрацюватимуть. Також потерпілі бояться свідчити через загрозу для близьких і рідних, які досі в окупації.

Ще одна причина страху потерпілих стосується тих, хто пережив сексуальне насильство від російських військових. Марта Змисла говорить: «Однозначно потерпілі переживають за свої показання або бояться стигматизації з боку суспільства, громади. Тому можуть не звертатися по допомогу, не свідчити, приховують пережите. Через стереотипи люди думають, що потерпіла сама винна, навіть члени

родини — є випадки, коли жінка не каже про насильство щодо неї чоловікові, бо тоді він розірве шлюб. Також у маленьких громадах люди старшого покоління можуть звинувачувати потерпілу у колабораціонізмі».

Через усе це людина — усвідомлено або ні — може уникати повторного допиту, що затримує процес.

Саме тому Законом від 14 квітня 2022 року¹⁴ внесли зміни до КПК. Так удосконалили порядок здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Зокрема нова редакція статті 615 КПК визначає особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану. Зміни у частині 11 статті 615 КПК дозволяють використовувати у суді як докази показання, які свідок або потерпілий дає на досудовому етапі (зокрема коли це допит кількох людей). Це можна робити лише якщо допит записали на відео. Також до таких допитів варто залучати захисника обвинуваченого — інакше захист отримає право оскаржити достовірність свідчень, а це означатиме повторний допит.

Чи використовувати цей інструмент, вирішує безпосередньо суд. Марта Змисла пояснює, чому так стається: «Наприклад, про допит на судовому етапі може клопотати захисник, щоб поставити необхідні запитання. Або ж відео з досудового етапу поганої якості, коли знімають з такого кута, що не видно потерпілої, чи є технічні несправності — наприклад, у камері сіла батарейка і ніхто не помітив. Також до суду можуть викликати через рішення судді, тож треба підвищувати обізнаність правоохоронців і працівників судової системи, прищеплювати людиноцентричний підхід».

Ще одна проблема, на якій ацентує Змисла — потреба розкрити справжнє ім'я потерпілої (чи потерпілого) від сексуального насильства, аби можна було виконати цивільний позов: «В усіх кримінальних провадженнях по СНПК змінюють анкетні дані, до суду передають справу також зі зміненими даними. І вже у рамках судового процесу цей захід можна скасувати, наприклад, якщо треба виконати цивільний позов, щоб компенсувати моральну шкоду. Бо у національному законодавстві немає чіткого механізму скасування таких заходів уже після того, як суд ухвалив рішення — це може створювати проблеми, тож варто це виправити».

Недоліки захисту прав потерпілих

Одними з основних прав потерпілого є право ініціювати ефективне розслідування для покарання винних, право знати про перебіг розслідування й отримати рішення щодо відшкодувань. Проте українське зако-

нодавство має недоліки, які не дозволяють потерпілому мати активну позицію в розслідуванні та судовому розгляді, а рекомендації від КПК не означають, що суд обов'язково їх дотримається.

1.

Українське законодавство не передбачає дискреції під час реєстрації заяви щодо вчиненого правопорушення, тобто слідчий чи прокурор не можуть на власний розсуд реєструвати заяву або ні. Адвокат Андрій Яковлев, керуючий партнер АО «Амбрелла» й експерт МІПЛ, говорить: «Однак на практиці в Єдиному реєстрі досудових розслідувань реєструють не всі заяви про вчинене кримінальне правопорушення. Тобто правоохоронні органи діють так, ніби у них є ця дискреція та застосовують її. У результаті у поліції можуть реєструвати заяви не як повідомлення про вчинення злочину, а як звернення некримінального характеру (ЗУ «Про звернення громадян»)».

Тому потерпілим буває **вкрай важко домогтися початку розслідування**. Щоб його почати, звичною практикою стало звернення до слідчого судді зі скаргою — тоді справу відкривають за його рішенням. Проте інколи навіть після цього розслідування не починають і процедуру оскарження доводиться повторювати. Хоча вона нескладна, не всі потерпілі можуть це зробити, адже для цього треба допомога адвоката.

2.

Є проблеми і в **набутті статусу потерпілого**, особливо коли справи порушують не за заявами цих людей: слідчі не залучають потерпілих, не вносять до Єдиного реєстру досудових розслідувань інформацію щодо них. Це обмежує людей у реалізації певних прав, зокрема праві на інформування щодо ходу розслідування і відповідно не дозволяє контролювати його перебіг. Також правоохоронці можуть відкривати кримінальні провадження, наприклад, за фактом обстрілу міста чи села або ж існування катівні, але на початку роботи не мають потерпілих і шукають їх уже опісля. Часто у рамках кримінального провадження розглядають лише один із низки злочинів, які вчинили проти потерпілого. Наприклад, документатори МІПЛ стали свідками допиту чоловіка, якого свавільно затримали російські військові у Бучанському районі. Слідчий СБУ допитав його про утримання у катівні під Бучею. З катівні чоловіка перевезли у Гостомель, утримували там, звідти — у Білорусь, а згодом — на кілька місяців у РФ, де катували і утримували в нелюдських умовах. Проте про все це слідчий не запитав. Це призводить до несистемності, низької якості і розпорошеності розслідувань і, зрештою, до розгубленості потерпілих.

Потерпілим не завжди надають офіційний статус, особливо коли слідство не встановило підозрюваних. Тоді потерпілим доводиться проявляти завзяту наполегливість. Такий випадок ми побачили в одному з судів Київської області, де жінка змушена була заручитися представництвом адвоката, аби домогтися статусу потерпілої через два роки після вчиненого проти її родини злочину — росіяни вбили шістьох її рідних. Детальніше про її досвід ми говоримо в частині «А як потерпілі почуваються в Україні?».

3.

Активний потерпілий під час досудового розслідування стикається зі складнощами збору доказів, особливо коли **слідчий не підтримує його ініціативність**. На це можуть бути різні причини, зокрема надмірна завантаженість слідчого.

4.

Наразі потерпілі **не можуть залучати адвокатів з Центрив безоплатної правової допомоги**, хоча це вирішило би низку проблем, зокрема деякі з уже перелічених.

Марта Змисла говорить, що потерпілі про свої права переважно не знають, тож потребують допомоги: «На жаль, їм не пояснюють, яку підтримку вони можуть отримати, які права мають. Їм можуть процитувати статтю КПК, але людською простою мовою не пояснять. Наприклад, я бачу, що у процесах, де немає представників потерпілих, не подають цивільні позови про відшкодування».

5.

Законодавство **наділило потерпілого пасивною роллю** — хоча він має право ініціювати проведення процесуальних дій, його можливості все ж невиправдано менші порівняно зі стороною захисту.

Через це, наприклад, потерпілий не має права звернутися до слідчого судді з клопотанням про збір доказів у третіх осіб, як це може робити захист в інтересах підозрюваного або обвинуваченого. Певний час потерпілі зверталися з таким проханням і слідчі судді давали дозвіл, проте цю практику змінив Верховний Суд (Постанова Верховного Суду Касаційного кримінального суду від 2 квітня 2020 року, справа №161/19398/17, провадження №51-8733км18¹⁵). Цю проблему законодавець досі не усунув, тож з точки зору українського законодавства **потерпілі мають менше прав, ніж обвинувачені**.

6.

Інша проблема — **безпосереднє перебування в суді**. Алма Тасо Дальковіч, психологиня та спітворчиня боснійської системи підтримки потерпілих, так описує побачене в Ірпінському міськрайонному суді під час слухань справи російського десантника Андрія Медведєва, обвинуваченого у порушенні законів і звичаїв війни: «З перспективи підтримки потерпілих усе — від входу в суд до самого засідання — мало би виглядати інакше. Бо те, що було там, це жахливо неправильно. По-перше, на вході потерпілого голосно кликали, тобто всі знали, хто ця людина. Ніколи не відомо, хто теж чекає перед входом і чи немає там когось, хто може зарожувати потерпілим. До того ж, для них саме такий спосіб виклику — це дуже складно. Є багато інших можливостей перевірити, чи прийшов потерпілий або свідок, виділити для них окреме приміщення, де можна почекати, де не буде журналістів або інших людей, які хочуть поговорити з ними. У більшості випадків людина перед засіданням дуже стресує — не лише через те, що вона говоритиме, а суто тому, що вона перебуває в суді».

Заочні вироки та їхній вплив на потерпілих _____

Абсолютна більшість справ щодо воєнних злочинів відбуваються заочно, тобто за процедурою *in absentia*. У відповідь на запит МІПЛ Офіс Генерального прокурора повідомив, що станом на 31 січня 2024 року українські суди за процедурою *in absentia* винесли 44 вироки щодо 62 обвинувачених у справах за статтею 438 КК України. З них 34 набрали законної сили, вони стосуються 51 засудженого.

Під час судового процесу обвинувачений перебуває у розшуку, відповідно і після вироку у розшуку перебуває вже засуджений. Як правило, він або на тимчасово окупованій території України, або на фронті, або за кордоном (найімовірніше в РФ чи Білорусі).

Для таких випадків є спеціальний алгоритм — Інструкція про порядок здійснення міжнародного співробітництва з питань взаємної правової допомоги, видачі правопорушників (екстрадиції), передачі (прийняття) засуджених осіб, виконання вироків та інших питань міжнародного судового співробітництва у кримінальному провадженні під час судового провадження. Вона затверджена наказом Міністерства Юстиції України 19.08.2019 № 2599/5 (надалі Інструкція)¹⁶.

Її Розділ X визначає, що вироки українських судів повинні пройти процедури визнання та виконання на території інших держав. Для старту цієї процедури суд, який виніс вирок, має скласти запит про визнання та виконання вироку суду України на території іноземної держави та надіслати його до Мін'юсту. Проте, очевидно, направити вирок у РФ неможливо¹⁷.

А розшук в інших країнах проводити вкрай складно — адже щоб це було ефективно, процедуру визнання рішення українського суду доведеться проходити у багатьох країнах.

Ситуація ускладнюється і тим, що навіть за українським законодавством в Україні не виконують заоч-

ні вироки іноземних судів. Таке можливо лише коли засудженому вручили копію вироку та надали можливість оскарження. З такими ж вимогами до своєї судової системи Україна може зіштовхнутися в інших країнах.

Тобто зараз без ефективної системи виконання заочних вироків правосуддя фактично не відбувається, так само не відшкодовують шкоду потерпілим. Державі важливо не лише дотримуватися принципів справедливого правосуддя, а й зробити так, щоб вироки виконували — тобто засуджених знаходили і притягували до відповідальності. Інакше у чому сенс для потерпілих брати участь у розслідуваннях і судових процесах, які не наблизять для них правосуддя?

МІПЛ скерувала запит у Державну судову адміністрацію щодо набрання законної сили та виконання вироків, ухвалених за процедурою *in absentia*, а також щодо того, що наразі робить українська судова система для того, аби вироки українських судів визнавали та виконували за кордоном. У відповіді нам відмовили, бо у ДСА «не відображена та не задокументована» ця інформація. Наразі ми маємо розумне припущення, що заочні вироки не виконуються — тим паче, засуджені найчастіше перебувають у РФ і це неможливо зробити.

Із заочними справами та вирокami добре знайомі на Балканах. Про їхній вплив ми ще поговоримо детальніше у наступному розділі. Тут лише додамо слова Алми Тасо Делькович: *«Працювати з очікуваннями завжди складно і на індивідуальному рівні, і на рівні суспільства. Я можу уявити, що жертви та їхні спільноти сподіваються на швидке правосуддя і на те, що винних покарають у суді. Я бачила багато процесів і вироків, але я не бачила жодного вироку, яким були би задоволені всі».*

У центрі — людина

Оскільки сатисфакція через вирок може бути складною, варто наблизити це відчуття до потерпілих через інструменти допомоги для них і максимально можливі комфортні умови перебування у процесі.

Загалом українська правоохоронна система тільки зараз починає формувати практики поводження з потерпілими. Ми вважаємо, що вони мають базуватися на людиноцентричному підході, який ставить права, гідність, безпеку та благополуччя потерпілого на перше місце.

ООН зазначає¹⁸, що цей підхід орієнтований на потерпілого і ґрунтується на його правах. Це стосується систематичного способу взаємодії з потерпілими протягом усього часу і вимагає чуйного, індивідуалізованого, цілісного надання безперервних і надійних послуг без засудження та дискримінації. Ці загальні поняття мають конкретні прояви.

Середовище

Важливо створити сприятливе середовище, у якому потерпілі можуть безпечно та конфіденційно поговорити з кимось, кому можна довіряти, хто вислухає та почує їх, підтримає і дозволить висловити потреби та побажання.

Обізнаність

Потерпілі повинні знати, що відбувається на кожному етапі процесу. Також важливо пояснювати їм, чого можна очікувати, а на що неможливо вплинути в межах здійснення правосуддя.

Контроль

Людина, особливо переживши потенційно травмуючі події, повинна відчувати, що може впливати на ситуацію, контролює її, а її особиста воля має значення. Наприклад, жодних дій від імені потерпілого не можна вчинити без його усвідомленої згоди.

Простір

Фізичний простір — кабінет для допитів, зала суду, простір для очікування — повинні враховувати потреби й інтереси потерпілих, сприяти встановленню довіри між ними та правоохоронцями чи судовою системою, не повинні мати подразники, що спричиняють дискомфорт чи стають тригерами.

Захист

Потерпілого важливо захищати від стигматизації, дискримінації, помсти та ретравматизації.

18. <https://www.un.org/en/victims-rights-first>

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Ситуація України щодо розслідування воєнних злочинів унікальна, адже правоохоронна та судова системи працюють з ними, поки ще триває гаряча фаза війни. Проте виклики та проблеми, з якими стикаються потерпілі та свідки, динаміку їхнього ставлення до процесу та правосуддя загалом можна зрозуміти та передбачити, звернувши увагу на досвід інших країн, а також міжнародних систем правосуддя, що працюють і для встановлення істини та справедливості, і для сатисфакції потерпілих.

У цьому розділі ми розглядаємо чотири підходи. На прикладі Міжнародного кримінального суду вивчаємо практики підтримки, допиту та захисту потерпілих, а також роботу Цільового фонду для компенсацій потерпілим. На прикладі національних систем Хорватії та Боснії і Герцеговини (БіГ), які постраждали від бойових дій між країнами-членами колишньої Югославії, ми бачимо, як на мотивацію потерпілих і їхню готовність співпрацювати з правосуддям впливає час, наявність мережі підтримки та результативність роботи всієї системи. А приклад Грузії, яка зазнала агресії Росії, демонструє, як міжнародне правосуддя може викликати розчарування та фрустрацію.

Міжнародний кримінальний суд

Міжнародний кримінальний суд у своєму Статуті та Правилах і процедурах доказування передбачає допомогу для свідків і потерпілих. Хоча потерпілі не є стороною провадження, інституційна структура МКС¹⁹ відображає його зобов'язання сприяти дотриманню їхніх прав. За це відповідає Секретаріат, який має для цього два основних підрозділи: Підрозділ з надання допомоги потерпілим і свідкам (далі Підрозділ) та Офіс громадського адвоката для потерпілих.

1. Допомога

Підрозділ з надання допомоги потерпілим і свідкам відіграє ключову роль у подоланні прірви між потерпілими та судом, адмініструючи процес подання їх заяв на участь у провадженні. Він також допомагає організувати юридичне представництво потерпілих у суді — Підрозділ надає їм список безкоштовних адвокатів на вибір.

Також Підрозділ сприяє участі потерпілих у процесі — наприклад, повідомляє їм про рішення суду, які можуть вплинути на їхні інтереси, чи впроваджує на всіх стадіях судового провадження гендерно-чутливий підхід у роботі з постраждалими від сексуального насильства.

2. Захист

Статут МКС передбачає захист безпеки, фізичного та психологічного благополуччя, гідності та недоторканності особистого життя потерпілих і свідків. Тобто суд повинен захищати людей, яким може щось загрожувати через їхню участь у процесі та свідчення.

В основі захисної системи — практики, спрямовані на приховування взаємодії свідка чи потерпілого із Судом від його спільноти та широкого загалу. Цих практик дотримуються усі, хто контактує зі свідками чи потерпілими.

Наприклад, у місці проживання людини, що дає покази, може працювати Система раннього реагування (Initial Response System) — цілодобова система реагування на надзвичайні ситуації, яка може у разі загрози вивозити свідків і потерпілих у безпечне місце. Також їм роз'яснюють важливість приватності та «правдоподібних легенд», узгоджують резервні плани на випадок надзвичайних ситуацій.

Суд може також застосувати процесуальні заходи — наприклад, змінювати вигляд обличчя або звучання голосу на записі, використовувати псевдонім для свідка чи потерпілого.

Загалом допомога від Підрозділу може виходити за межі підтримки власне у межах судових засідань. Це і психосоціальна підтримка, і кризова інтервенція, і полегшення доступу до медичної допомоги. Це забезпечує саме експерти та працівники Підрозділу, а не реферальна система з допоміжних організацій.

Також при Секретаріаті діє Офіс громадського адвоката. Він виконує лише адміністративні функції. Його основне завдання — підтримувати та допомагати потерпілим і їхнім законним представникам. Офіс може надавати правові дослідження та консультації, а також представляти інтереси у суді з конкретних питань. За певних обставин суд може призначити члена Офісу законним представником потерпілого або потерпілих.

Також суд може наказати вжити окремі спеціальні заходи, коли справа стосується постраждалих від сексуального насильства, людей, які зазнали травми через пережите, дитини чи людини літнього віку. Наприклад, з ними на допитах може бути психолог або член сім'ї, допит можуть проводити за завісою, аби в людини не було візуального контакту з обвинуваченим. У критичних випадках діє Програма захисту (Court's Protection Programme, ICCPP), за якою свідка чи потерпілого з близькими родичами переселяють подалі від небезпеки. Попри ефективність, це роблять лише за абсолютної необхідності, адже такий переїзд — це великий стрес.

Також важливо не ретравматизувати потерпілих і свідків під час допиту, тобто ставити запитання такі й таким чином, щоб людина не переживала травмуючу подію заново. Треба враховувати, що процеси за участі цих людей можуть бути досить тривалими, тож важливо налагодити адекватну та своєчасну комунікацію з ними, щоб людина не втратила віри у правосуддя та була вмотивованою свідчити і брати участь у процесі.

Захисні заходи не впливають на справедливість судового розгляду, і їх однаково можуть застосовувати як до свідків обвинувачення, так і до свідків захисту. Всі сторони зобов'язані поважати ці заходи і дотримуватися конфіденційності.

3. Взаємодія і зворотній зв'язок

Ще одна функція Підрозділу — підготувати всіх потерпілих і свідків до суду. Для цього проводять ознайомчі сесії. Перші можуть проводити у місті чи селі тих, хто свідчитиме — їм показують відео про те, як це бути свідком МКС, видають брошури з маршрутами до Гааги. Витрати на дорогу до суду в окремих випадках компенсують. Уже в Гаазі свідкам і потерпілим показують залу засідань, пояснюють, які процедури відбуватимуться, знайомлять із персоналом. Це важливо, адже багато потерпілих або свідків ніколи раніше не бували в суді, і незнайоме середовище може впливати на їхнє самопочуття і покази. Цей огляд не впливає на покази, адже під час ознайомлення саму справу не обговорюють. Також для цього працівникам Підрозділу рекомендують за добу до дачі показань особливо

4. Відшкодування

На підставі Римського статуту створили Цільовий фонд для потерпілих. Саме з цього Фонду МКС присуджує компенсацію постраждалим. Його створили для захисту інтересів потерпілих і їхніх громад. Фонд фінансує або створює інноваційні проекти для задоволення їхніх фізичних, матеріальних і психологічних потреб. Відшкодуванням у значенні роботи Фонду може бути грошова компенсація, повернення майна, реабілітація або символічні заходи, наприклад прохання пробачення та меморіальні практики.

Фонд може напряму діяти за запитом та на вимогу Суду на користь потерпілих від злочинів, незважаючи на те, чи є вирок МКС. Але Фонд співпрацює із Судом, щоб уникнути будь-якого втручання у судове провадження. Кошти Фонд отримує з конфіскованих активів засуджених або ж як добровільні пожертви.

Відшкодування у справі Жермена Катанги²¹ — приклад того, як працює цей процес. У 2014 році МКС визнав його винним у злочинах, які Катанга вчинив 24 лютого 2003 року під час нападу на село Богоро у Демократичній Республіці Конго — це злочини проти людяності (вбивство) та воєнні злочини (вбивство,

обережно контактувати з потерпілими та свідками, пам'ятаючи про власну професійну відповідальність.

Коли людина завершила свідчити, з нею продовжують підтримувати контакт — аж до завершення процесу загалом. На прохання свідка чи потерпілого і за рішенням суду йому можуть видати копію свідчень. Також Підрозділ наполегливо рекомендує організувати зустріч між своїми працівниками та свідком, щоб подякувати йому за співпрацю, визнати його внесок у процес.

Також Підрозділ має систему зворотного зв'язку — так можна зрозуміти, що варто покращити у взаємодії зі свідками, які зміни внести до протоколів. Цю інформацію передають й іншим підрозділам суду. Детальніше про ці рекомендації можна прочитати в Уніфікованому протоколі щодо практики підготовки та ознайомлення свідків до надання показань²⁰.

напад на цивільних, знищення майна та грабїж). Під час того нападу жінок ґвалтували та залучали в сексуальне рабство, а дітей використовували як солдатів — щодо цих епізодів звинувачення Суд виправдав Катангу через недостатню доведеність, хоча визнав, що такі злочини могли бути. Катангу засудили до 12 років ув'язнення.

А у 2017 році Суд присудив колективні й індивідуальні репарації постраждалим від його злочинів. Всього запит на відшкодування подала 341 людина, і Суд вирішив, що достатні докази надали 297 з них. Водночас МКС оцінив загальну шкоду постраждалим у 3 752 620 доларів США. За принципом пропорційності відповідальність Катанги встановили на рівні 1 000 000 доларів США. Але грошей на виплату цієї компенсації він не мав, тож звернулися і до інших ресурсів Фонду.

Зрештою Суд присудив кожному із 297 потерпілих 250 доларів США індивідуальної символічної компенсації. Суд підкреслив, що ця символічна сума, хоч і не призначена для компенсації у повному обсязі, надає значуще полегшення потерпілим від шкоди, яку вони зазнали. А також, зважаючи на потреби та запити громади, скерував фінансування для довгострокових проектів із забезпечення житлом, прибуткової діяльності, освіти і психологічної підтримки²².

Національні системи підтримки

Між 1991 та 2001 роками на території колишньої Югославії з різною інтенсивністю тривали війни на ґрунті етнічної та релігійної нетерпимостей. Справи стосовно тогочасних воєнних злочинів у національних судах розглядають досі. За 20 років у національних судових системах створили офіси підтримки потерпілих і свідків, реферальні мережі допомоги та побачили, що саме дає людям відчуття справедливості та сатисфакції.

Офіс підтримки свідків Суду Боснії і Герцеговини при судовій системі створили у 2005 році. Його основна мета — надавати психологічну підтримку свідкам і потерпілим зокрема у справах щодо воєнних злочинів. Ці послуги надають і свідкам обвинувачення, і свідкам захисту. Команда, що працює до, під час та після судового процесу, складається з трьох психологів, соціального працівника та двох асистентів. До них також можна цілодобово звертатися за спеціальним

номером телефону. Офіс може оплатити дорогу до суду або сервіс догляду за людиною для такої поїздки, якщо це необхідно.

Безпосередньо у суді хтось із команди супроводжує свідка або потерпілого до спеціальної кімнати очікування, описують, що на них чекає під час засідання, можливі ризики та переваги, їхні права.

Під час дачі показань команда супроводу також перебуває в залі суду, щоб інформувати суддю про рівень стресу свідка чи потерпілого, помічати зміни стану людини та попереджати, які запитання можуть негативно на неї вплинути. За потреби персонал супроводу звертає увагу суддів на правила спілкування зі свідками та потерпілими. Також свідчення можуть транслювати працівникам офісу, аби вони контролювали процес дистанційно.

Проте підхід саме судового супроводу в процесі означає, що підтримку свідок чи потерпілий від цієї системи отримує з моменту передачі справи до суду. Хоча людина потребує допомоги з самого старту справи, яку варто забезпечити додатковою системою.

Також наприкінці 2008 року ПРООН у Боснії і Герцеговині ініціювала створення інтегрованих Офісів підтримки свідків при кантональних/окружних судах і прокуратурах. З вересня 2010 року по вересень 2013 року 648 потерпілих і свідків у 384 кримінальних справах отримали від них підтримку.

У 2010 році ОБСЄ випустила звіт про систему підтримки свідків і потерпілих у справах щодо воєнних злочинів у національній судовій системі²³. Автори проаналізували і заходи безпеки, і реферальну систему підтримки, і те, як суд дотримується цих заходів і вимог. Ми звертаємо увагу на настільки ранній звіт, адже система підтримки потерпілих і свідків в Україні лише зароджується і може зіштовхнутися зі схожими проблемами.

Фізичний захист. Серед цих заходів — переселення від небезпеки, охорона для потерпілих під час дороги до суду, свідчення під псевдонімом, за ширмою чи екраном, зміна зображення та голосу, окремі двері для потерпілих і свідків. Проте з цим виникали проблеми: наприклад, свідки під псевдонімами отримували повістки виклику до суду за справжнім іменем і так про їх роль дізнавалася громада.

Психологічна підтримка. Свідчення у справах про воєнні злочини означає пригадати подію, що могла травмувати. Під час активної роботи з цими спогадами у суді можлива ретравматизація. Тож погоджуйтесь на цей ризик, людина повинна мати доступ до психологічної допомоги. Але в законодавстві має бути чітко прописано, які це послуги та хто їх надає. Інакше є ризик неправильного тлумачення закону. Також для психологічної підтримки потрібні професійні психологи, а їх може бракувати. Ще один виклик для психологічної підтримки — робота з повторними допитами. У БіГ непоодинокими були випадки, коли людина дає те саме свідчення 4-5 разів — це втомлювало, напружувало, ретравматизувало та принижувало гідність. Так ставалося через брак координації між судовими та правоохоронними органами, об'єднання чи відокремлення проваджень.

Соціальна підтримка. У БіГ створили реферальну систему з громадських організацій, які надають соціальні послуги потерпілим і свідкам — їх туди скеровує офіс підтримки. Організації підписали Меморандум про розуміння з прокуратурою. Проте на початку їхню роботу та повноваження не врегулювали та не створили чітких стандартів, а координатори не завжди використовували можливість скерувати людину до організації, тож підтримка не була системною. До того ж, самі організації часто не мали спеціалістів по роботі з травмою. Тобто у цій системі не було прозорості, підзвітності та стандартів.

Спеціальні Офіси підтримки свідків і потерпілих в окружних судах створили і в Хорватії. Там працюють постійні співробітники, яким допомагає понад 200 підготовлених волонтерів. Ці Офіси захищають права людини потерпілих, підвищують ефективність системи правосуддя, допомагаючи отримувати впевнені та надійні свідчення, і допомагають відновити довіру громадян до верховенства права²⁴. Для цього вони надають свідкам комплексну підтримку, безоплатну правову допомогу, психосоціальну допомогу, контролюють дотримання прав потерпілих і свідків під час самого судового процесу. Також у довготривалій перспективі ці Офіси покращують правовий і соціальний статус потерпілих і свідків, відстежують позитивні практики всередині країни та в ЄС і адвокатують їх впровадження.

Щоб повноцінно інформувати свідків, створили Національний кол-центр для постраждалих від злочинів. Його запустили Служба підтримки потерпілих і свідків у Хорватії, вікі-база даних ПРООН і Міністерство юстиції. Кол-центр має пояснювати потерпілим і свідкам їхні права, надавати емоційну підтримку, перенаправляти їх до відповідних громадських організацій та установ і допомагати заповнювати заяви на отримання грошової компенсації²⁵.

Приклад Хорватії важливий для України і тим, що більшість її судів у справах щодо воєнних злочинів також відбуваються за процедурою *in absentia*. Громадська організація «Документа» моніторить суди у Хорватії. Її звіт за 2020-2021 роки промовисто називається «Повільний підхід до справедливості»²⁶. Автори пишуть, що тенденція заочного судочинства у справах про воєнні злочини продовжує домінувати і є виключно у кримінальних провадженнях щодо членів сербських воєнізованих формувань та Югославської народної армії. У звітному періоді в чотирьох компетентних судах 41 з 59 кримінальних проваджень (70%) були заочними. Зважаючи на призначення нового розгляду справ і клопотання від засуджених про повторний розгляд, автори звіту називають заочні суди безперспективними — водночас у країнах, де живуть засуджені чи обвинувачені, немає політичної волі для їх розшуку й екстрадиції. Щоправда, хорватська прокуратура все одно рідко надсилає запит до цих країн (найбільше обвинувачених живе у Сербії).

Автори зауважують, що свідки та потерпілі невдоволені заочними судовими процесами і не певні щодо можливості виконання таких вироків. Також на їхнє ставлення до суду впливають повторні допити — це втомлює, ретравматизує. Люди, які бачать подібну роботу судової системи, втрачають віру в її ефективність.

Звісно, системи, що полегшують доступ до правосуддя, є і в країнах, де немає великої кількості справ щодо воєнних злочинів. Наприклад, у Нідерландах у 2011 році створили національну мережу пунктів підтримки потерпілих. Вони є у судах, поліції, прокуратурі. Співробітники служби підтримки потерпілих надають їм інформацію протягом усього кримінального провадження (наприклад, щодо процесуальних дій, слухань і рішення). Також служба може організувати зустріч із прокурором, допомогти скласти заяви та отримати відшкодування.

У Франції подібну мережу Будинків юстиції і права створили в 2021 році. Вони підпорядковуються прокурору та голові суду, у якому розташовані. У них можуть працювати судді, адвокати, судові виконавці, нотаріуси, представники асоціацій підтримки жертв або співробітники пробації. Прийом безкоштовний, анонімний і конфіденційний²⁷.

Також розвинена система підтримки у США. При Міністерстві юстиції працює Офіс у справах потерпілих від злочинів²⁸, який зосереджений на допомозі одразу після правопорушення та продовжує підтримувати у процесі відновлення їхнього життя. Фахівці консультують потерпілих у кризових ситуаціях, надають юридичну підтримку, екстрений притулок, забезпечують терапію тощо. Це фінансують через Фонд потерпілих від злочинів, куди гроші надходять зі штрафів, конфіскації за борги і стягнень із правопорушників. Це 1-3 млрд доларів на рік. У 2022 році Фонд профінансував²⁹ допомогу для 9,8 мільйона потерпілих.

При Офісі прокурора США є програма роботи з потерпілими та свідками. Одна з її функцій — інформувати про кримінальний процес. Співробітники сповіщають потерпілих і свідків про події у справі, зорієнтовують їх у залі судових засідань і за бажанням можуть супроводжувати потерпілих на судових засіданнях.

Крім того, у США діє Національний центр допомоги потерпілим від злочинів³⁰. Це некомерційна адвокатська організація, яка працює від імені потерпілих та їхніх родин. Серед послуг Центру — гарячі лінії для психологічної підтримки та юридичних консультацій, безпосереднє юридичне представництво, навчання адвокатів для кращої роботи з потерпілими.

Також у США потерпілі, крім загальних прав, мають право на точне та своєчасне повідомлення про будь-яке публічне судове провадження, будь-яке провадження щодо умовно-дострокового звільнення, будь-яке звільнення чи втечу обвинуваченого. Також потерпілі мають право виступити під час слухань щодо умовно-дострокового звільнення кривдника³¹.

24. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/eurasia/UNDP-CROATIA---Witness-and-Victim.pdf>

25. <https://pzs.hr/en/offices/national-call-center-for-victims-of-crime/>

26. <https://documenta.hr/wp-content/uploads/2022/07/War-Crime-Trials-2020-2021-Summary-Report.pdf>

27. <https://www.vie-publique.fr/fiches/268688-justice-de-proximite-les-maisons-de-justice-et-du-droit-mjd>

28. <https://ovc.ojp.gov/about>

29. <https://ovc.ojp.gov/about/crime-victims-fund>

30. <https://victimsofcrime.org/ncvcs-center-for-victim-survivor-services/>

31. <https://www.justice.gov/usao-cdca/programs/victimwitness-assistance-program>

Результат і розчарування

У грудні 2008 року Рада міністрів Боснії і Герцеговини ухвалила Національну стратегію розслідування воєнних злочинів (Національна стратегія), яка визначала системний підхід до кращого оснащення та організації судової системи для роботи зі справами щодо воєнних злочинів. За рік ОБСЄ проаналізувала проблеми розслідування на національному рівні, вивчивши 184 справи про воєнні злочини (50 колективних справ за участю 177 обвинувачених і 134 індивідуальні справи), які розглядали у судах з 2004 по 2009 рік.

Аналіз показав, що найбільшими перешкодами для ефективного розслідування стали повторні допити потерпілих і свідків і неспроможність держави та судової системи захистити їх від посягання на приватність, переслідувань і насильства. Також система не змогла забезпечити їм гідну участь у судових процесах.

Це свідчить про систематичну неспроможність забезпечити захист прав потерпілих і свідків. Це фундаментальна проблема, без вирішення якої неможливо досягнути правосуддя. Через системні недоліки потерпілі та свідки все частіше не бажають співпрацювати у кримінальному переслідуванні або через страх перед тиском, або перед повторним переживанням травматичних подій. Багато потерпілих зневірюються у тому, що судові процеси можуть забезпечити правосуддя³².

Також на ставлення до правосуддя та його результатів (наприклад, виплата репарацій) впливає час. Очікувати роками на рішення суду — випробування для мотивації потерпілих і свідків. Релевантний, хоч і невтішний, приклад для України — Грузія.

Росія напала на Грузію у 2008 році. Офіційно МКС почав розслідування у 2016 році.

У 2018 році Грузинська коаліція на підтримку МКС підготувала звіт для Офісу прокурора. Половина опитаних потерпілих у справі не чули про МКС, а будь-яка інформація, яку вони мали про МКС, була вкрай обмеженою. Лише 3% потерпілих зустрічалися з працівниками МКС. Низка грузинських ГО підготувала звіт «Серпневі руїни», у якому зокрема розглядають соціально-економічні проблеми потерпілих. Автори відвідали табори для внутрішньо переміщених осіб, де, за їхніми оцінками, перебувало близько 20 000 людей. Багато з опитаних не вірили, що з розслідування МКС щось вийде і що когось з боку Росії покарають³³.

У 2021 році грузинські правозахисники теж не думали, що розслідування МКС буде успішним: *«Для Грузії все скінчено, єдине, що може мати сенс — це мандат на допомогу жертвам»*. Громадські організації працювали з постраждалими, надавали медичну та психологічну допомогу, юридичні послуги та представництво в ЄСПЛ у Страсбурзі та в МКС у Гаазі. За їхніми словами, вони намагалися захистити жертв, але нікому не було до них діла, ці люди більше не стояли на порядку денному.

Інші активісти з Грузинської асоціації молодих юристів також були розчаровані. Представниця трьохста з 5 782 грузинських потерпілих, які офіційно «беруть участь» у провадженнях МКС, сказала, що коли вони почали активно працювати з Судом, їхня надія зникла: *«Кожна відповідь від них була на кшталт "це конфіденційно" або "ми можемо зробити це без вас"». Нам знадобилося п'ять років, але довіра потерпілих і громадянського суспільства зникла»*. Також критика на адресу МКС лунала стосовно «не орієнтованого на потерпілих підходу». Рішення МКС про прийом заяв потерпілих не дає їм формальних прав, не існує процедури подання інформації чи доказів. Не мати можливості взаємодіяти з Судом — це проблема³⁴.

Зрештою, справжнє розчарування виникло після закриття розслідування Офісом прокурора МКС. Карім Хан 16 грудня 2022 року завершив розслідування у ситуації по Грузії. Він підкреслив, що робота МКС у Грузії «далека від завершення», і наразі зусилля спрямують на «забезпечення успішного судового переслідування осіб, щодо яких було видано ордер на арешт»³⁵. Програмний директор Міжнародного партнерства з прав людини (IPHR) Симон Папуашвілі сказав, що розчарований таким рішенням: *«Коли я дізнався, що розслідування закрито, був дуже розчарований, адже це означає, що не буде правосуддя і справедливості для жертв. І ті, хто відповідає за злочини, не понесуть покарання»*. Спершу він вірив у Суд. А тепер вважає, що МКС ухвалив «безглузде рішення», бо витратив 15 років і мільйони євро заради трьох людей середньої ланки³⁶. Під час розслідування МКС не видав ордери на арешт вищого керівництва РФ.

Цільовий фонд для потерпілих при МКС оголосив про офіційний запуск трансформаційної програми відшкодування збитків у Грузії 6 квітня 2023 року. Програма зосереджена на лікуванні, консультуванні та психосоціальної підтримці найбільш вразливих потерпілих. А також на тому, щоб забезпечити їх засобами для існування і через соціально-економічні ініціативи подолати шкоду, завдану конфліктом. Ця програма стосується жертв воєнних злочинів і злочинів проти людяності під час війни у Південній Осетії та навколо неї, що тривала з 1 липня по 10 жовтня 2008 року.

Отже, досвід інших країн, що стикалися з розслідуванням воєнних злочинів, демонструє основні проблеми, які демотивують потерпілих і свідків і зменшують їхню залученість у процес правосуддя:

- відсутність постійної та якісної комунікації з розслідувачами та працівниками судової системи;
- тривалий час, який суд витрачає на роботу зі справою;
- потреба повторно свідчити в суді;
- заочні процеси;
- нездатність держави виконати заочні вироки воєнним злочинцям.

32. <https://www.osce.org/bih/118893>

33. <https://www.publicinternationalawandpolicygroup.org/lawyring-justice-blog/2018/12/12/side-event-10-years-after-the-war-victims-of-the-georgia-situation-co-hosted-by-georgia-the-netherlands-and-justice-international>

34. <https://www.justiceinfo.net/en/68922-icc-victims-fund-waiting-for-godot-in-georgia.html>

35. <https://www.icc-cpi.int/news/prosecutor-international-criminal-court-karim-aa-khan-kc-announces-conclusion-investigation>

36. <https://babel.ua/texts/89142-rosiya-u-2008-roci-napala-na-gruziyu-voyenni-zlochyni-rosiyan-vivchali-v-mizhnarodnomu-kriminalnomu-sudi-14-rokiv-ale-zhodnogo-ne-pokarali-ce-zh-chekaye-na-ukrajinu-poyasnyuyemo>

А ЯК ПОТЕРПІЛІ ПОЧУВАЮТЬСЯ В УКРАЇНІ?

Дослідження УГСПЛ³⁷ свідчить, що потерпілі загалом не задоволені тим, як працюють правоохоронна та судова системи. Також провели опитування серед адвокатів, які представляють інтереси потерпілих. Загалом дані показують, що:

87,9% потерпілих вважають розслідування їхньої справи неефективним;

87,9% потерпілих зазначили, що їх не інформують про хід досудового розслідування;

80% адвокатів вважають, що комунікація органів досудового розслідування з потерпілими від воєнних злочинів є неналежною;

45% адвокатів зазначили, що після подання ними заяви про злочин із ними не з'ясувалися представники органів досудового розслідування;

20% адвокатів взагалі не отримують відповідей на запити чи клопотання, 30% отримують інколи;

42% адвокатів зазначають, що мали складнощі з ознайомленням з матеріалами кримінальних проваджень (в основному через проблеми у комунікації зі слідчим);

У 50% справ розслідування фактично не відбувається взагалі і в матеріалах справ наявні лише заява про злочин та докази, надані потерпілою стороною;

Часто у деяких досліджених справах втрачають докази, не проводять експертизи або через несвоєчасні слідчі дії їх вже неможливо провести;

У більшості вивчених справ досудове розслідування не відбувається взагалі або є дуже неефективним.

На запит МІПЛ Державна судова адміністрація надіслала показники кількості справ щодо воєнних злочинів, які передали до суду.

Станом на 23 лютого 2024 року Офіс Генерального прокурора України задокументував 122 тисячі воєнних злочинів, вчинених у період широкомасштабної агресії РФ проти України³⁸. Також Генеральний прокурор України Андрій Костін заявив, що вдалося ідентифікувати 511 підозрюваних³⁹. Водночас, за даними ДСА, до суду передали всього 246 справ — 66 у 2022 році та 180 у 2023-му. За приблизними підрахунками Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків, станом на лютий 2024 в Україні є близько 128 тисяч офіційно визнаних потерпілих від воєнних злочинів. Ця цифра з часом лише зростатиме, і наразі вона не враховує свідків.

Щоб дослідити досвід українських потерпілих від воєнних злочинів, МІПЛ провела опитування серед тих, чії справи вже передали до суду, зокрема де вже триває розгляд по суті. Нам вдалося провести глибокі інтерв'ю з 11 людьми, що проходять як потерпілі у справах за статтею 438 КК України. Ми свідомі того, наскільки мала ця цифра порівняно з загальним числом потерпілих, проте зважаємо на те, що до судів

наразі передали мізерну кількість від загального масиву справ.

До того ж, ми отримали 10 відмов. Їхні причини також показові — люди не хочуть згадувати про пережите у будь-якому контексті, не вірять у можливість позитивних змін і вагомість власної думки, а також мають негативний досвід спілкування з медіа.

Загалом наше опитування показало, що з часом і після негативного досвіду потерпілі втрачають мотивацію свідчити в суді, не вірять у виконання заочних вироків, мають нереалістичні очікування щодо можливостей правосуддя загалом і, попри бажання бути почутими, виснажуються від спілкування з медіа та незадоволені його результатом. Водночас вони глибоко цінують людяний підхід від прокурорів, дослухаються до них, якщо вдалося налагодити комунікацію, критично ставляться до перебігу розслідування, аби стежити за його якістю, та готові співпрацювати з судом, якщо відчуватимуть підтримку прокурора, адвоката, громади чи медіа.

На прикладі відповідей опитаних потерпілих надалі ми більш детально розбираємо окремі аспекти їхнього досвіду.

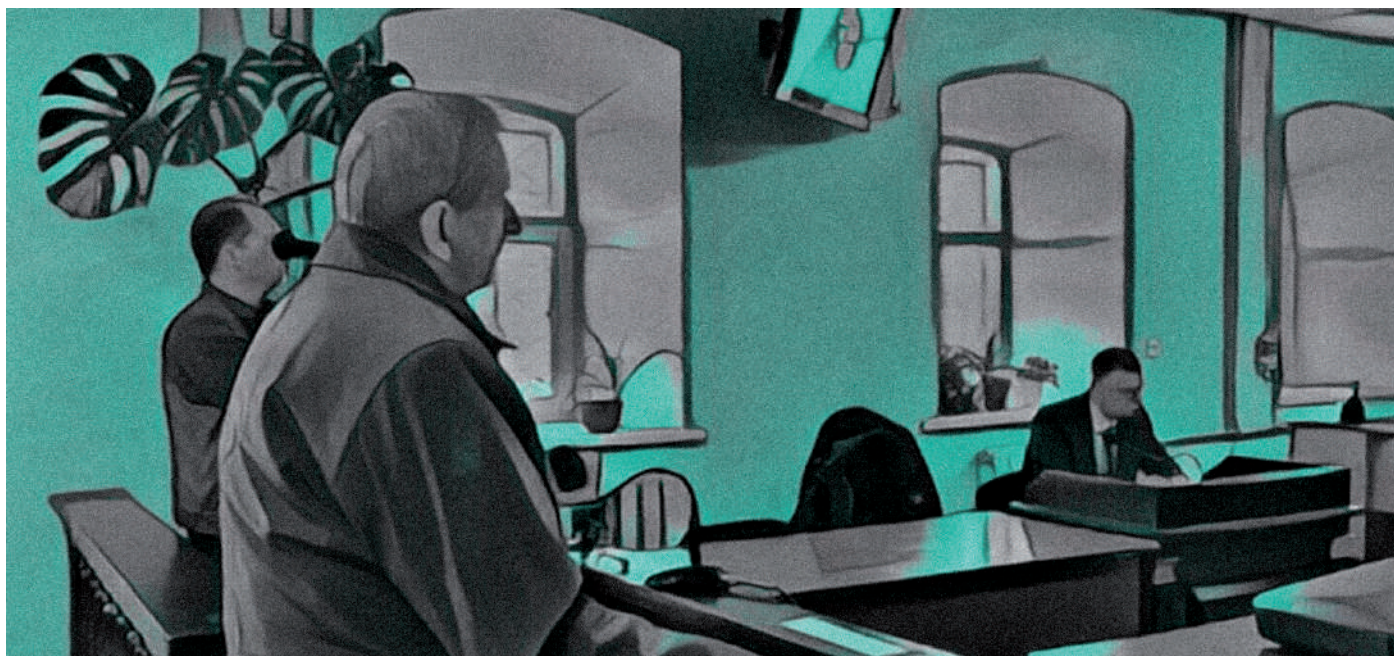
Зустріч

Досліджуючи досвід потерпілих у судових процесах, неможливо оминати досудовий етап. Наші опитування показують, що проблеми та позитивні явища, які характерні для досвіду потерпілих надалі, можна помітити ще на етапі розслідування.

Власне перша зустріч із системою відбувається у момент першого контакту з правоохоронцями. Не існує єдиної схеми цього контакту — все залежить від регіону, правоохоронного органу, тривалості окупації тощо. Наприклад, респондентка зі звільненої Київщи-

ни вперше давала свідчення національній поліції — працівники приїхали та заходили до кожного дому.

Проте така чіткість у відповіді — радше рідкість. Згодом потерпілі не можуть згадати, хто саме першим до них звернувся і першим їх опитував. «Я не пам'ятаю, бо я була в такому шоці», — говорить одна з опитаних жінок. Також не всі опитані потерпілі знають, з ким саме зі сторони обвинувачення вони співпрацюють.

38. <https://www.holosameryky.com/a/kostin-voenni-zlochyny/7500095.html>

39. [https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-probing-over-122000-suspected-war-crimes-says-prosecutor-2024-02-23/#:~:text=BERLIN%2C%20Feb%2023%20\(Reuters\),have%20identified%20already%20511%20perpetrators](https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-probing-over-122000-suspected-war-crimes-says-prosecutor-2024-02-23/#:~:text=BERLIN%2C%20Feb%2023%20(Reuters),have%20identified%20already%20511%20perpetrators)

Водночас більшість опитаних мали труднощі під час перших контактів з правоохоронцями.

Опитана з Київщини говорить: *«Син повідомив, що у дворі у нас лежать загиблі батько й дядько, то я на слідуючий день приїхала. У дворі було дуже багато журналістів зі всього світу. Я два дні приїжджала і не могла забрати тіла, поки поліція не приїхала — бо без поліції їх поховали б як невідомих. На другий день була поліція: я на камеру сказала, що це мій чоловік і мій брат, назвала їх ПІБ, дату народження. Все зафіксували, але так ніхто зі мною більше й не зв'язався. Хоча я залишала номери телефона, нікому це не було потрібно».*

Або історія жінки з Херсонщини: *«Поліцейські, яких я зустріла після деокупації, сказали, що поки нема відділку поліції. Я виїхала до Києва, сходила до СБУ, мене туди не впустили, але вийшла людина і пояснила, як написати заяву про воєнний злочин, дала мені назву сайту, я вдома склала заяву, сфотографувала її і відправила на сайт СБУ. Мою заяву зареєстрували, повідомили мені її номер. Потім нічого не відбувалося, поки мене не познайомили з адвокатом і він втрутився».*

Також ми зафіксували випадки першого контакту, поки людина лишалася в окупації. Такий підхід несе загрози для опитуваних, адже з ними зв'язувалися через незахищені канали комунікації.

Один з опитаних відмовився свідчити з окупації: *«Наш прокурор спочатку зателефонував дружині з Одеси. Потім подзвонив мені — я сказав, що поки спілкуватися не можу, бо на окупованій території все прослуховують, він з розумінням поставився. А восени я приїхав до Кривого Рогу, прокурор дізнався про це і ми домовилися про зустріч, коли він приїде. Сталося це аж взимку, до того у мене ніяких свідчень не брали, але я спілкувався з кореспондентами».*

Інший потерпілий з Херсонщини, навпаки, проявив ініціативу і через знайомих знайшов представника ОГП, якому можна було довіряти. Наступного дня після звільнення з полону чоловік уже давав свідчення онлайн по відеозв'язку. Проте все одно після виїзду з окупації він повторював цей процес кілька разів: *«Потім на мене вийшла місцева прокуратура — їм теж треба було дати свідчення. Мене за правилами допитували онлайн півтори години. Коли я був у Львові, зателефонували з облпрокуратури — їм треба було особисто зустрітися для слідчих дій. Фотографії показували для впізнання, суто формальні запитання ставили. Потім я їздив до прокурора у Жовкву на допит. Потім ще зв'язувалися зі мною по інших провадженнях, просили приїхати в Івано-Франківськ, де вони базувалися. Ми мали там дві зустрічі».*

Всі опитані зазначили, що під час першого контакту і надалі їм нагадували про їхні права й обов'язки. Проте не всі вказали, що розуміють, про що саме йдеться.

Свідчення

Один із головних етапів у спілкуванні з правоохоронцями — дача показань, свідчень. Всі опитані, крім одного, вказали, що це відбувалося кілька разів — для різних правоохоронних органів, через втрату документів з першого допиту, через формальні правила, у яких їм не йшли на зустріч. Наприклад, кількість описували такими виразами: *«разів 10 точно були», «дуже багато всяких було — і не вспомниш».* Усі свідчення фіксували.

Практично всі опитані зазначали бережне ставлення правоохоронців і повагу під час допитів і слідчих експериментів, попри те, що іноді запитання повторювалися з допиту в допит. Їхню роботу називали «людяною», «коректною», «тактовною», «співчутливою». Також говорили про підтримку. Один із опитаних описав це так: *«Люди як люди. Це їхня робота. Мені неприємно було все це згадувати, то вони підтримували: казали, що все буде нормально і його [росіянина] посадять. Це допомагало».*

Один із опитаних сказав, що головним критерієм коректних запитань для нього було щире зацікавлення та розуміння його бекграунду. При цьому він помітив це в спілкуванні з прокуратурою, але не з поліцією, яку описує як «надокучливу» — у чоловіка склалося враження, що поліція намагалася перекинути на нього частину роботи, запитуючи про очевидні, на його думку, речі, які стосувалися справ інших потерпілих, і неодноразово пропонувала повторні допити чи особисте ознайомлення зі справою. Приїхати до міста він

не зміг, але зрештою письмово підтвердив, що ознайомився.

Разом з тим власний досвід правоохоронців часто мав значення для ставлення потерпілих до всього процесу. Наприклад, про це говорила опитана з Херсонщини: *«Мене заспокоювали, якщо я починала плакати. Але було відчуття, що вони не розуміли — вже 9-10 місяців війни, а для них шок те, що ми в окупації пережили. Як можна не знати це?».*

Проблемою виявилось те, що потерпілі переїжджали — їхали з окупації, покидали небезпечну деокуповану територію, просто змінювали міста в межах країни. Якщо вони були змушені приїжджати для слідчих дій і неодноразових допитів до міста, де базувалася прокуратура, ніхто цей доїзд не організував і не компенсував витрати, що ми бачимо як частину міжнародної практики. Натомість очікування візиту правоохоронців до свого міста могло негативно вплинути на якість свідчень — іноді цього доводилося чекати місяцями.

Також потерпілі, попри тактовну роботу слідчих і прокурорів, говорили про те, що їм було некомфортно згадувати пережите. Ось про що говорить одна з них: *«Забуть це все не забудеш. Але треба розказувати [прокурорам]. Це було протягом трьох місяців. Дуже багато і дуже часто. Але така в них робота — треба помагати».*

Комунікація

Одна з ключових умов для вмотивованості потерпілих свідчити в процесі — адекватна комунікація правоохоронців і представників судової системи. Це означає, що люди повинні у спілкуванні відчувати повагу й отримувати повну інформацію про перебіг розслідування та судового процесу. Важливо, щоб люди не почувалися покинутими.

У КПК йдеться лише про інформування свідків. Кодекс не регулює тон чи настрої такої комунікації, тому в цьому випадку важливий людський фактор і додаткове навчання.

Більшість опитаних підтримують постійний контакт зі слідчими або прокурорами у власній справі. Проте якість цього контакту коливається — хтось постійно отримує інформацію про перебіг справи, хтось спілкується лише коли є потреба в допомозі з документами, дехто від слідчих знає про долю обвинувачених, зокрема з їхніх соціальних мереж.

Також спілкування з прокурорами та слідчими допомагає підтримувати мотивацію потерпілих свідчити в процесі, коли ті зневірюються. Наприклад, одна з потерпілих розповіла, що прокурор пояснив важливість її свідчень: *«Усе пояснив: щоб як дай бог ми виграємо, то наші свідчення допоможуть довести, що Росія винна і є агресором. Що це треба зробити не так для наших, як для міжнародних судів».*

Проте потерпілі розповідали і про негативний досвід — зокрема про відсутність інформування між засіданнями.

Одна з жінок, яка давала свідчення, зазначила, що з ініціативи прокурора її зрештою не долучили до процесу як свідка — мовляв, він пожалів її, бо вона жінка. При цьому свідком у справі проходить її чоловік. Вся комунікація з ним відбувається у правоохоронців через неї, вона також приїжджає з ним на судові засідання. Тож мотивацію прокурора зрозуміти складно.

Також впливає на довіру окупація. Ось про що каже одна з опитаних із Херсона: *«Я не довіряю саме херсонським правоохоронним органам. Всі говорять, що Херсон здали дуже швидко, бо росіянам усе зливали, херсонську СБУ шукали по всій країні. Тому на момент слідчого експерименту в мене була до них велика недовіра. Мені було легше давати показання прокурору з іншого регіону».*

Крім того, у кількох опитаних були зауваження щодо херсонської поліції — наприклад, манеру спілкування один із опитаних назвав «надокучливою», а інша потерпіла сказала: *«З прокуратурою я маю живе спілкування, вони більш професійні, швидше реагують, а поліція телефонує лише коли документи треба підписувати, просять приїхати в Миколаїв. Я не маю такої можливості».* Також жінка говорить, що поліція втратила протокол її першого допиту, тож їй довелося заново проходити процедуру дачі свідчень. А коли її та інших потерпілих вирішили зібрати в одній групі в месенджері, без попередження додали всіх у чат «Катівня» — жінка каже, що це її шокувало.

Правова допомога

«Я не потребую допомоги адвоката — я ж не обвинувачуваний», — так один із потерпілих відповів на запитання про опції правової допомоги. Загалом це твердження ілюструє необізнаність опитаних зі своїми правами, що стосуються представництва в суді, або ж щодо можливості консультацій з кимось, окрім прокурора чи слідчого.

Проте ті, хто скористалися представництвом адвоката в процесі — платно чи безкоштовно — говорять про значне поліпшення власного розуміння того, що відбувається, а також про зростання активності сторони обвинувачення.

Одна з потерпілих, про яку, за її словами, «забули правоохоронці», так розповідає про знайомство з адвокатом: *«У травні ми остаточно повернулися додому. Наша вулиця була відома — розстріляли 14 чоловік. У мене загинули чоловік і брат, два двоюрідних брати, дружина і син, який був моїм хрещеником. Їх катували, повідрізали руки й ноги, а потім спалили на дитячому майданчику, з двома сусідами-пенсіонерами. Тому в нас було дуже багато преси. Перекладачка одного журна-*

ліста порадила мені адвоката. Він побачив, що нам ніхто не допомагає. Завдяки йому мене ввели у процес як потерпілу, я тільки через два роки змогла цього добитися».

Ситуація іншої жінки демонструє, чому те, що потерпілі не є стороною процесу, створює проблеми й ілюзії щодо співпраці з обвинуваченням: *«Ми спершу не думали, що нам потрібен адвокат. Бо прокуратура сказала, що вони представлятимуть наші інтереси, що вони за нас і проти Росії. Але коли ми приїхали на суд, то побачили, що багато потерпілих у нашій справі мають адвоката. На друге засідання ми не потрапили, а після третього зрозуміли, що треба адвокат — людина, яка пояснила би, що відбувається і як себе вести».*

Інша потерпіла з того ж регіону також має підтримку адвоката. Вона каже, що *«завдяки йому почалися зрушення у процесі»*, бо до того все було на *«мертвій точці»*. Адвокат цієї жінки також дізнавався, чи точно проведуть судові засідання, і вона бачила, що декого з інших потерпілих повідомляли про засідання вже після його проведення.

Одне з базових правил міжнародних стандартів у ставленні до потерпілих — їх комунікаційний супровід у власне судовому процесі. Проте опитування показує, що цього дотримуються не всі прокурори.

Один із потерпілих з Київщини говорить: «Розказували щось про те, яким буде засідання. Але їх часто переносили і не попереджали». Зрештою після кількох таких перенесень і після засідання, на якому він побачився з обвинуваченим, що потрапив до полону, чоловік перестав приходити до суду через власні переживання, складність відпрошуватися з роботи та бажання забути про пережите.

Також перестала відвідувати суд потерпіла, яка звернулася по представництво адвоката — наразі вона сконцентрована на вирішенні проблем зі здоров'ям родини. Зокрема так сталося через те, що її не попереджали про підготовчий етап і до міста, де слухають справу, вона їхала 5 годин, аби послухати 15-хвилинне засідання. Так було «4-5 разів», і, крім часу, це потребувало грошей. Те, що відбувалося на цих засіданнях і поміж ними, розчарувало її: «Ніхто особливо не пояснював, які в мене права і що буде на засіданні. Я намагалась спілкуватися з прокурором, телефонувала кілька разів, але він не брав трубку. Я розумію, у нього багато роботи. Але в мене були наївні думки, що він представлятиме мої інтереси. Мені треба була людина, яка пояснить, а не ігноруватиме, щоб я почувалася дурною і надодіркою. Мені на засіданнях здавалося, що нікого, крім мене, справедливість не цікавить — адвокати з усім погоджувалися, аби швидше закрити питання й отримати гроші. А мені треба людина, яка мене представляла би та захищала. Для мене це особисте. Мені не подобається, що я постійно прошу, аби від мене взяли трубку чи відправили мені СМС. Я ж нічого не зробила, щоб мати таке ставлення (плаче)».

Про негативне враження від судового процесу говорить й інша потерпіла: «Весь час щось не організовано — когось не повідомили, у когось адвоката немає, у когось немає звуку на відео. Ну таке, болото. Судді напів живі — неактивні, ніби послугу роблять, тяганина така. Від мого адвоката вони трошечки стрепенулись, але недостатньо».

Ще одна потерпіла, яка отримала цей статус за два роки після пережитого, також стикалася з негативним досвідом у суді. Зокрема саме через відсутність статусу. Також її обурює те, що сторона захисту або обвинувачення без попередження не з'являється, а також через прискіпливі запитання адвокатки захисту, коли засідання все ж відбувалися. Жінка говорить: «Треба боротися, бо система недосконала. Потерпілим без адвоката нема чого робити у судах — там таке враження, ніби я винувата, що у мене трапилась біда. Судова система повинна ж захищати потерпілих. Тим більше, військовий злочин — це не шоколадку з АТБ вкрасти. Всі кричать "усіх засудимо", а по факту виходить зовсім не так. Мені

дуже важко даються ці процеси. Я перед кожним засіданням неділю спати не можу. І після засідання теж дуже важко. Страшно з цим жити. Тим паче, що я живу в тому місці, де вбили моїх рідних...».

Проте в опитуванні ми зустрічали випадки і більш злагодженої та вдалої роботи сторони обвинувачення з потерпілими.

Наприклад, потерпілий з півдня, який уже свідчив у суді, розповідає, що прокурор пояснив, як виглядатиме процес. Також це справляло враження командної роботи: «Перед засіданням прокурор дав мені перечитати протокол допиту, щоб я впевнився, чи нічого з того часу не забув. Це не було тиском, мені навіть цікаво було. Також прокурор пояснив: оскільки обвинувачення стосується конкретних людей, треба на їхній участі максимально акцентувати. Також він спілкувався і з іншим потерпілим, і ми поміж собою». Крім опитаного, у справі ще двоє потерпілих (один з них уже помер), і чоловік каже, що, попри трагічність ситуації, перебування «в одному човні, з однією метою» підтримує.

Цей потерпілий звертає увагу і на роботу захисту. Адвокатка ставила йому запитання під час допиту, і він намагався сприймати це як частину її роботи: «Дійсно, це мене трошки дратувало. Але я ж розумію правила, я сприймав це як певну гру. Це заочне засідання, адвокатку призначила українська держава, це її робота. Думаю, мені складніше було б, якби я не мав свого досвіду роботи або якби обвинувачений був у залі». Також він додав, що працівники суду були ввічливими, а засідання не затримали. Попри це та попри численні попередні опитування та інтерв'ю, фізично свідчення далось складно: «Після засідання мені дуже боліла голова. Це дуже сильно виснажує. І саме це найважче, а не роздратування від запитань. Бо потім як вичавлений лимон».

Потерпіла з Чернігівщини говорить про власний досвід свідчення на засіданні так: «Було некомфортно, але ж це їхня робота. Вони питають імена, але ж мені [росіяни] не представлялися. Я ніколи з адвокатами не сталкувалася, але як на захист сторони Росії, то вони ще й м'яко поводитися — якби російський представник був, то було би гірше».

Інший потерпілий з Чернігівщини також говорить про ставлення до адвокатів захисту — прокурор перед засіданням пояснив, що буде відбуватися: «Мені пояснили, що це потрібно для судового процесу, щоб це мене не дратувало і не дивувало. Деякі питання дратували і хвилювали, але я поставився з розумінням». Проте сам процес дачі свідень він називає цікавим, хоч і складним: «Абсолютно не було страшно. Якщо це відбудеться вдруге, я знаю, що буду робити. Хоча було важко... Я і зараз, коли говорю, комок підходить до горла. Прошло два роки, а стою біля вікна, з якого фотографував військову російську техніку і все це наче перед очима...».

Публічність

Вагому роль у ставленні потерпілих до своєї участі у судовому процесі відіграє сприйняття оточуючих. Хоча більшість опитаних говорили про позитивне або нейтральне ставлення громади, йдеться не завжди про підтримку.

Потерпілий із Херсонщини говорить, що відчуває інтерес громади, бо обвинувачені в його справі *«принесли багато горя, тому багато людей відчувають причетність до справи»*. Водночас є ті, хто зловтішається над ним і підтримує росіян, публічно звинувачують у брехні про факт полону. Через публічність потерпілого про його справу часто пишуть медіа: *«Іноді це дійсно надокучає і дратує, але я розумію їхню цікавість. Дуже рідко журналісти не знали ключових речей — наприклад, хто я. Це дратувало. Але ставлюся з розумінням, бо сам вліз у публічність — це моя зброя. А роздратування — це звичайна людська реакція, яку можна опанувати»*.

Інший потерпілий з того ж регіону обрав протилежну стратегію — він хоч і спілкується з медіа, але намагається не афішувати свою участь у справі, адже остерігається негативних реакцій: *«Пережив то й пережив»*.

Про позитивне ставлення від громади говорить жінка з Київщини. Вона вважає — про судові процеси та воєнні злочини треба говорити на весь світ. Проте медіа цікавилися нею лише після деокупації регіону: *«Дуже багато про нашу сім'ю писали за кордоном і в Україні. Поки був період самий страшний, то було дуже багато преси. Все відзняли, всі роз'їхались — ну і все»*.

Одна з потерпілих повернулася до Херсона. Вона впевнено говорить про загрозу, яку відчуває через участь у процесі: *«У мене є травматичний пістолет, я так багато розмовляю в інтернеті, що мене можуть прибрати у будь-який момент»*.

Інша потерпіла з Херсона, яка наразі покинула своє місто, говорить про відчуття загрози від колег: *«Я працюю у держустанові, де багато колаборантів. Вони вважають мене ворогом, бо я публічно говорю про їхню діяльність. Я в тому колективі з 2007 року, я їх всіх знаю — чим вони жили до повномасштабного вторгнення, до Революції Гідності. Вони раніше говорили "скоріше б нас взяли, як Крим". Після деокупації вони навіть фільтрацію не проходили. І я не знаю, чи вони продовжують співпрацювати з росіянами зараз»*.

Також ця жінка активно співпрацює з медіа, яким довіряє, адже не впевнена в якості роботи правохоронців і свідченнях інших потерпілих у справі —

каже, вони «не впізнають» людей, яких точно бачили в катівні, приписують собі чужі історії, вводять слідство в оману. Відчуття довіри та підтримки, попри велику кількість людей з подібним досвідом у справі, вона не має.

Попри думки щодо важливості висвітлення злочинів і судових процесів, загалом посилена увага медіа впливає на стан потерпілих радше негативно. Потерпіла, про чію справу багато писали й українські, і закордонні ЗМІ, дуже втомилася від численних інтерв'ю про пережите. До того ж, вона не завжди задоволена тим, як про це написали: *«Надокучали журналісти. Їм говориш одне, а пишуть друге. Таке понанисували, що дивитися гидко»*.

Водночас увага від влади теж викликає невдоволення: *«Через полтора года почалися суди. Звичайно, є в нас зневіра, бо на нас відмивають бабло — стільки людей до нас приїжджали піаритися, обіцяли, а нічого не роблене. А на суді нам ще нада доказувати, що ми постраждали. До роботи прокурора претензій нема — а до влади є»*. При цьому жінка каже, що в селі про це говорять між собою мало — після пережитого разом тепер вони «всі самі по собі». (Йдеться про незаконне позбавлення свободи та місця утримання).

Спілкування з медіа також може бути небезпечним для потерпілих. Одна з потерпілих з Херсонщини каже, що її стримує розповідати про власну історію небезпека для рідних, що лишилися на окупованому лівобережжі. З цієї ж причини вона попросила про закриті слухання: *«Тут палка з двох кінців — потрібно й говорити, щоб люди й інші організації про це знали, але я переживаю за своїх рідних»*.

Один з опитаних розповів, що його колега, який разом із ним має статус потерпілого, відмовляється від розмов про справу та судовий процес, адже пережив мікроінсульт після інтерв'ю — зокрема журналістка запитала: *«Чому вас не вбили?»*

Проте цей потерпілий негативного впливу від публічності не відчуває, навпаки: *«На суді я бачив лише одного місцевого журналіста — мені хотілося би більше висвітлення. Місцеві ЗМІ в мене інтерв'ю не брали, а міжнародні кореспонденти були. Знаю, що дехто з колег міг би теж більше розказати слідству, але не зробив це з різних причин. Я думаю, люди бояться, що не дай Бог росіяни повернуться. Дехто каже: "Нащо воно тобі треба?" Але я не прислухаюся до цього — просто знаю, що це потрібно»*.

Справедливість і очікування

Незважаючи на долученість до судових процесів, потерпілі здебільшого не вірять у справедливість. Навіть тоді, коли активно беруть участь у судах і публічно відстоюють їх важливість.

Один з опитаних, що давав свідчення ще з окупації, пояснює: вважав, що це важливо і варте ризику. Попри погрози з окупованої території, він продовжує активно розповідати про власний процес і ставлення

з того найпершого дня свідчень у нього не змінилося. Проте робить він це не лише заради справедливості: *«Я вважаю, що навіть заочне судочинство важливе, бо і через 5-10 років вирок буде чинним. Тому важливо робити все правильно, з юридичними формальностями. Але для мене передусім важливо через процес дізнатися більше про те, що і чому сталося, встановити істину. Мені здається, це багатьох цікавить — що сталося, хто винен, чи був цей злочин невідворотнім, які висновки можна зробити, щоб інші могли врятуватися. А на другому місці — покарання. Я вірю в те, що подібні істоти понесуть покарання або за законом, або в канаві їх знайдуть. Така в них доля».*

Потерпілий із Сумщини також говорить про сильну усвідомлену мотивацію: *«Я щиро бажав допомогти слідству, бо є одним з небагатьох “цінних” свідків, який бачив і може розповісти щось конкретне. Більшість колег відмовилися свідчити».* Також чоловік вірить у важливість заочного процесу: *«Ми цивілізована європейська країна, ми ж не дикуни північні. Маю великий сумнів, що винних вдасться затримати — починаючи від головного злочинця в Кремлі і закінчуючи командиром танку, який наказував стріляти по будівлі. Але хочеться вірити, що зло буде покарано».* Він вірить у власну історичну місію як свідка, і судовий процес переконує його, що всі його свідчення та фото колись «згодяться для історії і розуміння процесів, які зараз відбуваються».

Правосуддям чоловік вважатиме не покарання обвинуваченого в своїй справі, а покарання країни-агресора загалом: *«Це справедливе покарання північної орди, яка віроломно напала на нас, століттями називаючи нас братами. А я був комсомольцем, мене заставляли любити, хвалити і оспівувати це. Я буду бажати і бажано тільки справедливого жорсткого покарання Росії. Тобто перемоги України. Я розумію, що це буде дуже важко, але з допомогою цивілізованого світу ми повинні знищити імперію зла, як казав Рональд Рейган».*

Проте така чітка вмотивована позиція і тим паче розуміння власної історичної ролі — рідкість серед інших помічених нами досвідів.

Один з потерпілих говорить про це дуже непевно: *«Коли давав свідчення, якимось чином не думав. Просто хотілося поділитися, бо було складно. Хотів більше розказати про те, які окупанти. Щодо вироку конкретній людині — я не знаю... Вирок країні-агресору, може».*

Також про правосуддя як про вирок державі, а не окремим людям, говорить інша потерпіла з Київщини: *«Я сподіваюся, що вся держава-агресор відповідь у Гаазі, а не лише їхній президент, бо вони там усі такі. Якщо не покарати цю країну, вона й далі буде захоплювати».* Жінка планує і надалі ходити в суди, хоч і свідомо того, що процес триватиме роками: *«Якщо чесно, то ходити в суд дуже важко. Я не знаю, що буде далі, але вдячна своєму адвокату. Ми тримаємося і стараємося бути на засіданнях завдяки його підтримці. Все, що потрібно робити — будемо робити, бо не можна забувати про наших рідних. Ми повинні вірити. Сподіваюся, ми дочекаємося вироку суду й нехай ця країна несе відповідальність. Щоб це не залишилось ненаказано».*

Хоча попередня потерпіла згадує про роль адвоката, вочевидь не всі потерпілі користуються такою по-

слогою. Для більшості найближчою людиною в процесі є саме прокурор, і до нього можуть прислухатися навіть тоді, коли ладні зневіритися. Ось про що говорить одна з потерпілих з Чернігівщини: *«Я перше не хотіла давати свідчення і те згадувати, а потім прокурор сказав, що це допоможе визнати Росію агресором — що це не просто для нашої прокуратури, а і для міжнародних судів. Чи вірю, що так буде, чи не вірю — але надіюся, що їх [росіяни] знайдуть і затримують. Я за других не можу відповідати, але люди в нас уже не вірять. Стара бабулічка не поїде в суд щось доказувати, їй уже все одно».*

Про зневіру говорить і потерпіла з Херсонщини: *«Знаєте, я розумію тих, хто зневірився. Ми їздили на слідчий експеримент, експертизу, бо хотіли, щоб нас почули. Щоб не було “слава Богу, що живі” та й усе — я хотіла довести вину. Тому ми їздили за свої кошти. Але це все так затягується. У судах процес відбувається, ніби аби хоча б якось закінчити. Ми також почали зневірюватись, але це означає зробити легше росіянам — а це також не вибір (плаче). Тому навіть якщо ми не віримо у справедливість, ми все рівно доведемо справу до кінця — можливо, це допоможе їх притягнути до відповідальності».* Жінка додає, що правосуддям для неї буде не вирок обвинуваченим у її справі, а вирок тим, хто віддавав наказ почати війну: *«Так, це зробили конкретні люди, але вони були інструментом, а покарати треба саму Росію і її керівництво. Для мене вирок у моїй справі не буде завершенням. Тим більше, у катівні було багато росіян, а обвинувачують лише кількох, і я не впевнена, чи це ті, хто знущався над нами з батьком».*

Інша потерпіла з Херсонщини, що повернулася додому, говорить, що хоче своїм прикладом показати людям, що вони можуть отримати компенсації і держава готова їм допомагати. Проте вона і сама розділяє зневіру до української судової системи: *«Дуже хотілося б, щоб наша судова система перебудувалася і цей процес проходив активніше, прозоріше, чіткіше, швидше. Все затягнуто чи через брак кадрів, чи через недостатню кваліфікацію, чи через небажання суддів працювати більш активно й ефективно, чи воєнні злочини не приносять прибутку тим же суддям і всім, хто з цим пов'язаний... Таке враження, що це може тривати десятиліттями. Дивлячись на це, люди втрачають віру. Я чула, що в судах тяганина, а зараз я просто впевнилась у цьому».*

Зрештою є і потерпілі, які переконані — що б не вирішив чи то український, чи то міжнародний суд — цього буде недостатньо, аби відшкодувати втрати. Одна з таких потерпілих говорить: *«Я розумію, що в заочних процесах винні не понесуть покарання. Я бачу по їхніх соцмережах, що вони продовжують нормально жити з родинами, відпочивають. Я сама написала заяву про вчинення злочину, бо хочу, щоб було, як має бути. Все одно ж надіюся, що справи дійдуть до міжнародних судів. Компенсація має бути і моральною, і фінансовою. Але... Коли ми з дівчатами сиділи в катівні, мріяли — от зайшли б наші, посадили б росіян у ті ж камери і примусили би їх співати Гімн України. Навіть якщо їх зараз позбавлять свободи, вони не відчують того ж, що пережили ми — бо у в'язниці теж можна жити. Тому навіть повного юридичного покарання для мене буде недостатньо».*

УКРАЇНСЬКА СИСТЕМА ПІДТРИМКИ ПОТЕРПІЛИХ

У квітні 2023 року Генеральний прокурор України затвердив Концепцію реалізації механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів. Так почали створювати Координаційний центр підтримки потерпілих і свідків. Це — перша подібна спеціалізована структура в Україні. За основу взяли досвід Хорватії, Боснії і Герцеговини та Грузії.

Станом на березень 2024 року Центр працює з кількома пілотними кейсами, повноцінна робота ще не почалася. Проте ми можемо вже зараз окреслити основні плани та ризики такої системи.

Структура

Центр — самостійний структурний підрозділ ОГП, у ньому передбачено 36 посад:

- адміністратори фронт-офісу;
- системний аналітик;
- керівник;
- 30 координаторів.

Фронт-офіс займається адміністративними питаннями, готує гайдлайни, комунікує всередині ОГП, з іншими органами влади та громадськими організаціями, які мають створити реферальну систему підтримки навколо Центру. Наразі цієї реферальної системи немає.

Координатори працюють у групах по 2-3 людини. Вони вже ведуть перший десяток пілотних кейсів, проте поки що це не публічний процес і зарано говорити про результат допомоги.

Вероніка Плотнікова, керівниця Центру, пояснює, що це випадки, де допомога була потрібна негайно. Наприклад, в одному з них потерпіла бачила, як вбили її дитину, отримала поранення, через що не може працювати, і доглядає за родичами з інвалідністю. Тож вона наразі потребує допомоги повного циклу — і психологічної, й інформаційної, і соціальної. Також Центр працює з потерпілими у справах, що стосуються місць масового утримання, координатори виїжджають на дистанційні пункти, які організувала поліція в Бучі та Гостомелі — там ще раз збирають свідчення місцевих.

Наразі Центр складається з адміністративного офісу, команди в Києві та має приміщення для прийому потерпілих у Києві. До серпня 2024 року планують запу-

стити дев'ять підрозділів у регіонах — по одному при Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Донецькій, Луганській, Харківській, Сумській, Чернігівській і Київській обласній прокуратурах.

«Ми ще думаємо про те, щоб зробити такі підрозділи у західних регіонах, проаналізувавши, яка кількість ВПО у нас є потерпілими від воєнних злочинів. Бо багато людей перебуває там і їм треба ця допомога», — говорить Вероніка Плотнікова.

Вона каже, що на запуск підрозділів треба ще пів року (до серпня 2024-го) через пошук приміщення і координаторів, а головне — їх навчання. Координатори проходять базові тренінги, що складають п'ять блоків:

- правова рамка (права й обов'язки потерпілих, статуси, на які вони можуть претендувати);
- первинна психологічна допомога, робота з травмою;
- державні соціальні сервіси та супровід;
- робота з вразливими категоріями;
- міжнародні стандарти.

Спеціалізовані тренінги стосуються не всіх координаторів. Наприклад, лише київська команда буде навчатися співпрацювати з МКС.

Послуги

Не всі потерпілі потребують однакової підтримки. Необхідна допомога може бути різною — від повного соціального та психологічного супроводу в особливо радикальних випадках до короткого інформування у нескладних кейсах.

Контакти цих людей до Центру потраплятимуть або через передачу даних від прокурора (після інформованої згоди), або через пряме звернення (фізично або онлайн).

У Центрі планують кілька треків послуг для потерпілих і свідків:

- **інформаційний** (пояснення прав та обов'язків зрозумілою мовою, інформування про перебіг справи й участь у ній, опис того, що таке судовий процес, судовий зал, хто бере участь у процесі і яку функцію виконує);

- **психологічний** (скрінінг та аналіз стану, виявлення мотивації, супровід психологів до та після допиту, навчання технікам саморегуляції, скерування до організацій з реферальної мережі);

- **соціальний** (допомога з документами, контактами з державними органами, скерування до організацій з реферальної мережі).

Пріоритетними групами будуть потерпілі від сексуального насильства в умовах війни, діти, люди, що пережили катування, люди з інвалідністю, родини загиблих через воєнні злочини, військові та їх родини, що постраждали від воєнного злочину (наприклад, у полоні).

Поки підрозділи не запустили, а київський офіс працює пілотно, команда створює буклети, які прокурори мають передавати потерпілим.

Також Центр планує працювати з судовою системою, але наразі пілотні суди для проекту не відібрали. За планом, у судах, де слухають справи щодо воєнних злочинів, мали би створити окремий простір для потерпілих (і за бажанням свідків), адже наразі на початок засідання вони очікують з усіма рештою — людьми у їхній справі, по інших справах, вільними слухачами, моніторами, журналістами. Це ставить людей в особливо вразливе становище. Вероніка Плотнікова говорить, що вони також бачать порушення людиноорієнтованого підходу під час допитів. Також проблеми виявили в адміністративних підходах — наприклад, Центр зафіксував випадок, коли потерпілого не пускали до вбиральні, бо вона «лише для персоналу». Плотнікова додає: *«Якщо суддя буде зацікавлений, щоб потерпілий у процесі давав якісні свідчення, і зрозуміє, що підґрунтям для цього є нормальне ставлення до потерпілих — багато чого зміниться. Відправлення правосуддя має бути з повагою до людини і зрозумілими процедурами, щоб навіть якщо не буде обвинувального вироку, людина розуміла, що для неї все зробили».*

Також Плотнікова говорить, що координатори Центру могли би супроводжувати потерпілих безпосередньо під час судового процесу, перед та після нього. Поки що цього не роблять.

Центр надаватиме правову допомогу та скеровуватиме до відповідних організацій, бо наразі не всі категорії потерпілих від воєнних злочинів мають доступ до державної правової допомоги. Наприклад, родини загиблих. Завдяки безоплатній правовій допомозі люди-

на могла би мати представництво в суді. Також такий супровід важливий, щоб пояснити права й обов'язки, реальні перспективи цивільного позову чи репарацій, попрацювати з горизонтом очікувань. Для потерпілих важлива і вторинна правова допомога — відновлення втрачених документів, спори стосовно житла, встановлення юридичних статусів.

Щоб забезпечити всі ці потреби, Центр планує створити реферальну мережу з громадських організацій. У цій схемі координатори Центру виступатимуть супроводжувачами, сполучною ланкою між людиною та ГО (або ж державним органом).

Координатори, що вестимуть кейс, працюватимуть із потерпілими вживу, онлайн чи по телефону (для цього буде спеціальний номер, а також правила ургентних дзвінків). Якщо буде потреба в живій зустрічі, її проводитимуть у приміщенні Центру — там, окрім кабінетів, є кімната відпочинку, дитяча кімната та кімната, де можна заночувати. Плотнікова каже, що намагалися зробити київський центр комфортним — наприклад, м'які кольори в інтер'єрі, відсутність «мотиваційних написів», окремі приміщення для опитувань прокурора чи слідчого, якщо в цьому буде потреба, обмежена кількість правоохоронців (власне лише охорона самого Центру). Проте вже зараз помітні його недоліки — як-от відсутність ліфту, автоматичних дверей і наявність «каруселі» на вході. Це все робить його неінклюзивним, водночас серед цільових категорій Центр визначає людей з інвалідністю. Приміщення в регіонах поки що шукають.

Вплив

У роботі з потерпілими важливо не впливати на їхні свідчення. Коли система підтримки побудована на базі судів, застережень щодо впливу на потерпілих не виникає. Проте коли вона працює при прокуратурі, яка представляє сторону обвинувачення, є ризик відійти від стандарту нейтральності.

Оскільки Центр ще не почав системну роботу, рано робити висновки про те, чи буде його приналежність до прокуратури впливати на свідків. Наразі відомо, що при його створенні цей ризик намагалися звести до нуля.

Підхід

За словами Плотнікової, для повноцінної роботи Центру треба внести зміни до КПК — наприклад, дозволити супроводжувачим бути з потерпілими на закритих засіданнях і спілкуватися з судом щодо їхнього стану. Проте Плотнікова каже, що і без цього Центр може працювати, адже справа не в нормативних актах, а в політиці їх застосування: *«У нас потерпілоорієнтований підхід не прописаний у жодному акті».*

Центр наразі не має повного аналізу потреб і ситуацій потерпілих — для цього ще шукають дата-аналітика, наразі пошук триває. Проте, додає Плотнікова, вони бачать, що попри велику кількість акторів, у системі немає стратегічного планування допомоги потерпілим.

«Це все надовго, і найбільш потерпаючою людиною буде саме потерпілий, — говорить Плотнікова. — Наш процес не потерпілоорієнтований. Поки тривають процеси, людина має бути спроможною жити своє життя. З досвіду Хорватії та Боснії і Герцеговини ми знаємо, що процеси щодо воєнних злочинів можуть тривати десятиліттями. Весь цей час єдиний

Центр не підпорядковується тому ж заступнику генерального прокурора, що й «воєнні» прокурори. Ніхто з працівників центру не може мати прокурорську посаду — лише посаду на державній службі. Спілкування з прокурорами обмежується інформацією про потерпілих та зворотніми рекомендаціями щодо ризику ретравматизації чи іншого негативного впливу під час допиту.

Також працівникам Центру, що допомагають потерпілим чи свідкам, заборонено приймати від них свідчення. Якщо під час спілкування людина говорить про бажання розповісти щось нове щодо справи, її мають зупинити та запропонувати зустріч із прокурором.

орган, що постійно з потерпілим — прокуратура. Тому ми працюємо в межах ОГП. Зрозуміло, що нам це невластиво, але так на початках. Якщо реалістично подивитися на процес, то "задоволений потерпілий" готовий працювати надалі і надає якісні докази. Це корисно всім сторонам». Також потерпілі автоматично очікують, що їхні інтереси представлятиме саме прокурор, хоча це не входить у його обов'язки — а при великому навантаженні прокурори фізично не встигають якісно комунікувати з потерпілим щодо всіх проблем і потреб.

Зокрема Центр повинен пояснювати потерпілим реалістичний горизонт очікувань від правосуддя, щоб людина після марних обіцянок не опинилася в ситуації втрати контролю, та працювати над досягненням справедливості. Плотнікова говорить: *«Справедливість — це не тільки відплата. Людина повинна відчувати, що якщо вона робить зусилля, щоб свідчити, то система теж робить зусилля, щоб піклуватися про неї. Бо багато хто очікує якогось катарсису просто під час процесу, а його не стається — тому ми говоримо про супутню допомогу».*

Коментар щодо ризиків

Експерти МІПЛ мають певні застереження щодо успішної роботи Центру, зокрема через широкий перелік треків допомоги, що може розмивати сфокусовану роботу над інформуванням і супроводом власне у справі. Також загрозою видається брак неупередженості через структурний зв'язок із прокуратурою.

Тож ми попросили Алму Тасо Дальковіч, психологиню та співтворчиню системи підтримки потерпілих і свідків у Боснії і Герцеговині, пояснити, чи допустимо так поєднувати функції, як це робить Центр.

«Суд і прокуратура — не соціальні структури, це частина системи правосуддя. Тож вони повинні слідувати правилам інституцій, але водночас несуть моральну й етичну відповідальність піклуватися про свідків і потерпілих. Мати такий центр як частину ОГП — це нормально, — вважає вона. — Пріоритет команди — допомогти та підтримати, а бути при ОГП — це лише спосіб дотягнутися до потерпілих. У процесі важливий досудовий етап, і на цьому етапі багато людей потребують підтримки, і не лише психологічної».

Алма додає, що на Центр треба дивитися з перспективи людей, яким треба допомога — вони не знають, до кого звернутися, а Центр стане точкою, де можна зібрати всю інформацію й отримати скерування до профільної організації.

«Це нормально — допомагати в стількох сферах, — говорить Алма. — У суді людину треба лише супроводити в процесі, а тут охоплено більше проблем, бо людину супроводжують ще з досудового етапу. Для прокуратури типово мати такий центр допомоги. І це важливо, адже не всі залучені свідки будуть свідчити в самому процесі. Не треба боятися, що ОГП стане соцслужбою».

Алма каже, що в Боснії і Герцеговині подібний центр сприйняли не відразу. Тож вважає, що Центру треба просто дати час.

«Якщо все звести лише до свідчення людини і нічого не дати навзаєм — це шкодить і людині, і всій системі. Робота з такими центрами може допомогти зрозуміти кримінальний процес. Це один зі шляхів досягнення правосуддя».

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Працюючи над цією аналітикою, команда МІПЛ побачила системні недоліки в роботі судової та правоохоронної систем з людьми, які мають статус потерпілих у справах щодо воєнних злочинів. На основі аналізу ми пропонуємо рекомендації, які можуть допомогти покращити якість такої роботи та зменшити негативні наслідки для самих потерпілих.

Верховній Раді

- Передбачити у КПК статус людей, що як співробітники служби підтримки потерпілих супроводжують їх під час судових засідань, передбачити у КПК норми, що сприятимуть підтримці потерпілих (наприклад, створити безпосередньо судову інфраструктуру підтримки);
- Розширити перелік тих, кому доступна безоплатна вторинна правова допомога, врахувавши вразливі категорії потерпілих від воєнних злочинів;
- Імплементувати в національне законодавство визначені в Римському статуті МКС процедури поводження з потерпілими під час розслідування воєнних злочинів та здійснення судових розглядів;
- Унормувати процедуру відшкодування підозрюваним/обвинуваченим шкоди потерпілому;
- Прописати людиноцентричний підхід на законодавчому рівні;
- Врегулювати та створити стандарти допомоги від громадських організацій для потерпілих, аби уникнути шахрайства чи шкоди;
- Створити механізм ефективного захисту потерпілих від воєнних злочинів і їхніх родин.

Офісу Генерального прокурора, регіональним прокуратурам, прокурорам і слідчим

- Зміцнити практику поводження з потерпілими та проводити розслідування з урахуванням людиноцентричного підходу;
- Синхронізувати роботу між різними правоохоронними структурами, щоб потерпілі не свідчили по кілька разів для різних органів, запровадити відповідні стандарти;
- Виявляти і залучати потерпілих до кримінального провадження, своєчасно вносити до Єдиного реєстру досудових розслідувань дані щодо потерпілих;
- Мінімізувати кількість допитів потерпілих у справах щодо воєнних злочинів;
- Пояснювати потерпілим їхні права й обов'язки зрозумілою, «не юридичною» мовою;
- Пояснювати потерпілим, що вони можуть скористатися послугами адвоката;
- Упевнитися, що запис допиту на досудовому етапі буде якісним і його можна буде використовувати в суді;
- Підтримувати контакт із потерпілими між засіданнями, розповідати їм про перебіг розслідування, якщо вони виявляють таке бажання;
- Пояснювати потерпілим елементи судового процесу, описувати, як виглядає засідання та саме приміщення;
- Пояснювати потерпілим роль адвокатів захисту та важливість змагальності процесу;
- Пояснювати потерпілим реальні перспективи їхньої справи, значення процесів *in absentia*, можливість правосуддя на міжнародному рівні;
- Розмовляти з потерпілими з повагою, пам'ятаючи про їхню гідність;
- Мати навички для роботи з людьми, що пережили потенційно травмуючі події, регулярно проходити навчання з цієї теми;
- Регулярно оцінювати свій психологічний стан, щоб розуміти власну спроможність працювати з травматичними ситуаціями;
- Створювати для потерпілих зручні, доступні, зрозумілі й орієнтовані на їхні потреби інформаційні продукти;
- Розвивати систему підтримки потерпілих.

Судовій владі

- Створити простори для безпечного перебування потерпілих і свідків;
- Більш ретельно дотримуватися людиноцентричного підходу під час допитів;
- Уникати надмірних допитів, за можливості використовувати відео з допитів на досудовому етапі;
- Відстежувати стан потерпілих у процесі;
- Регулювати неетичні, надмірно емоційні чи агресивні запитання від захисту;
- Навчити працівників і працівниць судової системи правильно спілкуватися з потерпілими від воєнних злочинів, демонструвати повагу до їхньої гідності;
- Створити пілотні проекти в окремих судах, щоб протестувати роботу майбутніх систем підтримки потерпілих, масштабувати цей підхід.

Адвокатам захисту

- Враховувати стан і динаміку потерпілих під час допитів у суді, уникати того, що може викликати ретравматизацію потерпілих;
- Якщо можливо, попросити прокурора пояснити потерпілим роль адвоката захисту;
- Звертати увагу на те, що може стати тригером для потерпілих (наприклад, особливий тип запитань чи використання російської мови під час перерви у засіданні).

Потерпілим

- Активно цікавитися власною роллю у процесі;
- Зрозуміти власне ставлення до правосуддя та мотивацію своєї участі у процесі;
- Зрозуміти, чим є справедливість конкретно для вас і чи може суд задовольнити цей запит;
- Використовувати своє право подати цивільний позов у межах процесу;
- Розуміти, чому відбуваються процеси in absentia;
- Дізнатися про перспективи та можливості правосуддя на міжнародному рівні;
- Чесно та прямо говорити прокурору про свій стан, свої потреби або брак розуміння процесу;
- Запитувати, коли щось у процесі незрозуміло;
- Підтримувати контакт із прокурором;
- Якщо можливо, об'єднуватися з іншими потерпілими у формальні чи неформальні групи, щоб підтримувати одне одного.

Медіа

- Не наполягати на інтерв'ю з потерпілими від воєнних злочинів, якщо вони проти або вагаються;
- Не зловживати готовністю потерпілих розповідати власну історію;
- Не зловживати вразливістю потерпілих під час спільного очікування на початок судового засідання;
- Враховувати статус «потерпілий» під час роботи над матеріалом, аби той не зашкодив судочинству;
- Враховувати підходи журналістики травми під час роботи з людьми, що пережили потенційно травмуючі події.

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

**МЕДІЙНА
ІНІЦІАТИВА**
за права людини

Медійна ініціатива за права людини – українська неурядова організація, започаткована у вересні 2016 року. Мета організації – поєднати інформування, аналітику та адвокаційні активності для виявлення та реагування на порушення прав людини в умовах російської збройної агресії проти України.

Цю аналітику ГО “Медійна ініціатива за права людини” створила в рамках проекту “Судові процеси щодо подій війни в Україні: моніторинг, висвітлення, аналіз”, який здійснюється за підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках Програми “Справедливість для всіх”. Погляди авторів, викладені в цій публікації, не обов’язково відображають погляди Агентства США з міжнародного розвитку або уряду Сполучених Штатів Америки.

+38 095 415 95 46
info@mipl.org.ua

mipl.org.ua

MediaInitiative
forHumanRights

@mihr_ua

mipl.org.ua

miplua